Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген.

№ 153 (14653) 1991 чылдың сентябрь 14, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ЧАГЫДЫЛГА-92: солун болгаш номчукчу

СОЛУНУВУС

Хүнның номчуур солунувус үнмейн баарга, дүвүреп турдувус. «Шын солунну ырак-узак чайлагларда, хонаштарда малчыннар чаңгыс-даа номер эрттирбейн номчуур, солун келирин үргүлчү манап турарлар. Малчыннар аразынга үргүлчү чоруур болгаш пат-ла билир мен. «Шын» солунну парлаарын хоруп каан деп дыңнааш, сеткили дүвүреп, айтырып турганнар. Ынчанмайн канчаар, көдээ чоннуң номчуур чаңгыс солуну «Шын»-на болгай.

Солунувус катап үнүп келирге амырап, ооң келир чылче чагыдылгазын дарый чорудуп эгеледивис. Черле ниитизи-биле көдээниң чурттакчы чону-даа, специалистер-даа солунувусту чылдың-на чагыдып алыр, сонуургап номчуур улус бис. «Шынның» арынңарынга көдээ ажыл-агый темаларынга чүүлдер хөй парлаттынып турар. Ол эки. Ынчалза-даа совхозтарның, колхозтарның экономиказында, чоннуң-даа амыдыралында чамдык чаа чүүлдерни ханы чырыдып турары бар. Көдээ специалистер-биле редакцияның харылзаазын ам-даа калбартыры күзенчиг. Мал чер ажылының специалистери солун арнынга саналдоналывыс-даа солчуп көрзүвүссе кандыг боор.

«Шын» солуннуң төөгүзү тыва чоннуң амыдыралы, хөгжүлдези-биле тудуш. Солунувустуң «Шын» деп ады кажан-даа читпес, хевээр артарын күзээр бис. «Шынга» шынын-на бижидим.

Чечек ООРЖАК.
«Алдан-Маадыр» совхозтуң кол зоотехниги.

ХЕВЭЭР АРТСЫН

Хензиг аныяамдан Тываның улус өөредилгези-биле бүгү амыдыралымны холбап, адаа бараан болуп ажылдап чораан кижи мен. Тыва улус үжүк-бижик билбес үеден бээр-ле школага башкылавышаан, чонну бижикке өөредип, культармейжилеп чордувус. Шыны херек, «Шын» солун чок турган болза, чоннуң караа кайы хире чырыдыр, культурага, бүгү-ле эки, чаа чүүлдерге канчап өөренирил? Алдан харны ушчок ажыр чурттай берген кырган башкы кижи мен ону чүрээмниң ханызындан сөглеп ор мен. «Шын»-биле кады бистер, улус өөредилгезиниң хоочуннары, культура, уран чүүл ажылдакчылары чонче үнүп, чонну өөредип, оларның-биле кезээде кады базып чоруп орган бис.

Партияның ажыл-чорудулгазын соксадырга, солунда буруу чүү боор. Ийе, партияның органы болуп турган-дыр, чеже-даа ынчаар ажылдап келген болза, ол кажан-даа чоннуң амыдыралының терениинден уштунмаан, ону көргүзүп келген деп санаар мен. Мактанмас мен чон ортузунга хөй чылдарда ажылдап чораан хоочун башкыдыр мен, ам буянныг дыштанылгамда ор мен. Солун чокта берге-дир, үнүп кээрге, шынап-ла, байырлал-биле дөмей-дир. Солуннуң адын өскертпейн көрүңер. Солун «Шын» деп адын эдилеп чорааш, шыны херек, кандыг буруу кылганыл ынчаш?! Бүгү чүүлдерни сайгарып чугаалажып турар чамдык эштер хөлүн эрттире бербейн, өйүн бодап чорза эки боор деп бодаар кижи-дир мен.

Адыяа МАСКЫР.
Улус өөредилгезиниң хоочуну.
Тес-Хем район.

ТАЙЫЛБЫРЛАЗА

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның үндүрүлгезин үзүктелдирип, хоруп турганы шын эвес, хоойлуга дүүшпес. Ооң уламындан «Шын» солуннуң 10 ажыг номерлерин бистер чагыкчылар албадывыс.

Хамааты кижиниң хуузунда акша-хөреңгизинге кымдал дегбес, хоругдавас болгай. Мынчаар хоойлу хажыдыышкыны болдурган кижилерни илередип, чонга тайылбырлаар ужурлуг.

Донгак МИЖИТ.
Ак-Тал.

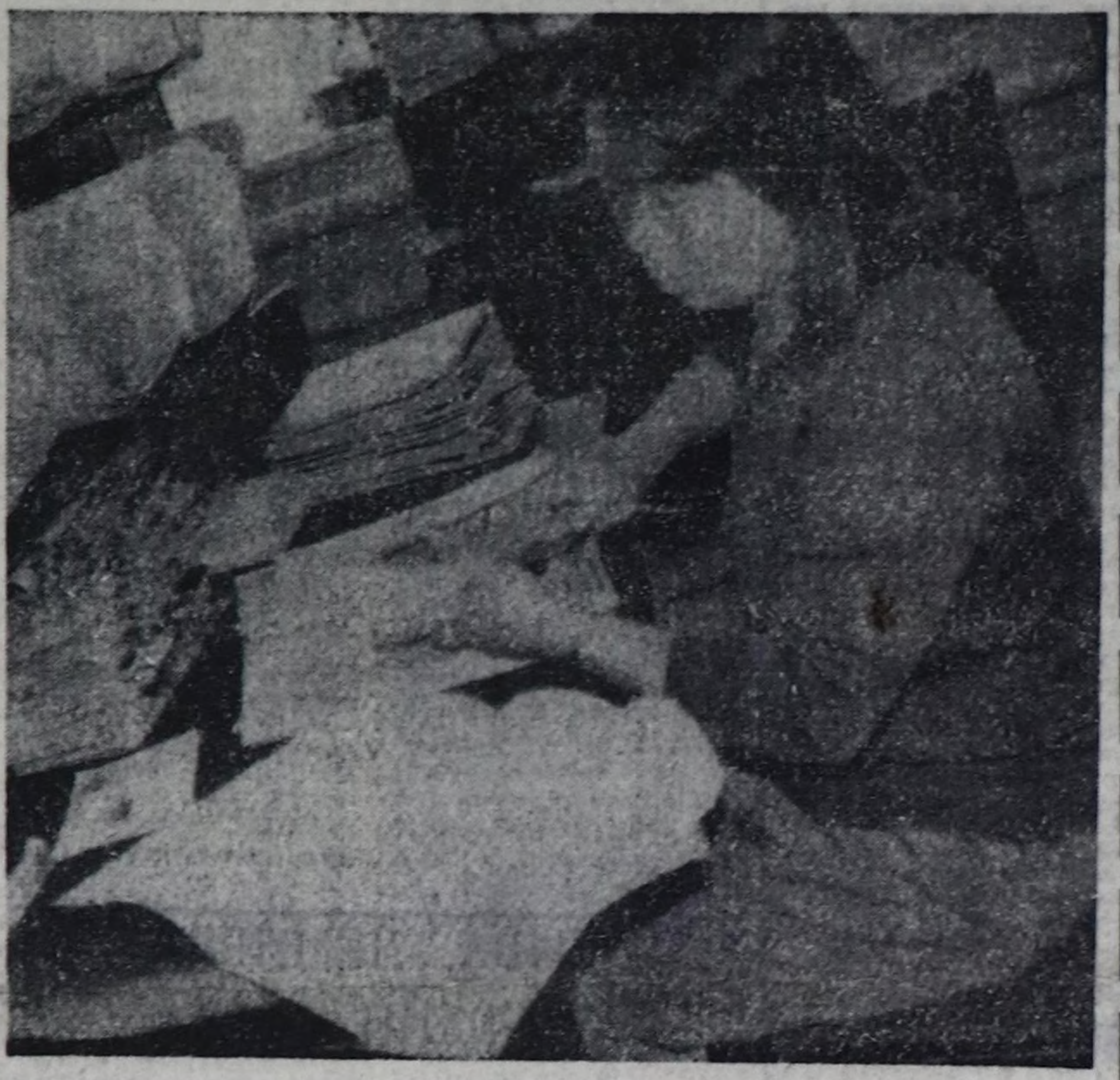

Кызыл хоорайның төвүнде почта чедирикчизи (чурукта) Маргарита Чомужук Тываның найысылалында эртежик ажыл-ишчилерниң бирээзи. Ол солуннар, чагаалар, журналдар сорттаар, адрестер аайынче чыый салыр черинге эртенгиниң беш-алды шакта-ла келир.

Ончалап четчелеп алган хамык солуннарын ол хөй чурттакчылыг бажыңнарга база чедирер. Чагыкчыларның солуннарын дүрген чедирип бээр дээш кызып-ла турар.

«Шын» болгаш оон өске-даа солуннарны чагыдып алырынче чурттакчыларны ол сурталдап, бижидилгелер кылырынга дузалап турар.

Хөй каът бажыңнарда чамдык ажылдакчылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар «Шын» солунну чагыдып албайн келгенин, бир хөй каът бажыңдан ийи-үш-ле өг-бүле «Шынны» чагыткан болурун ол хомудаксап чугаалады. Бодунуң төрээн дылында үнүп турар солунну чыл санында чагыдып алыры тыва кижиге национал чоргаарал болурун өг-бүлелер бодаар ужурлуг.

— Ынчангаш «Шынны» чагыдып алдынар бе? — деп, хамаарышкан участогумнуң улузундан бо-ла айтыра бээрдир мен — деп, ол немеп кагды.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

МАНАП ШАГ БОЛДУВУС

«Манай, манай малга чедер». Тыва өгбелер ажы-төлүнге ынчаар чагып чораан. «Шын» солуннуң чаа үндүрүлгезин ол-ла ады-биле үнүп келгиже дыка-ла сагыш-сеткилим муңчулган. Барык хүннүң-не харылзаа салбырынга чедип, диленип турдум. Бир-бир бодаарымга, угаан-медерелим өжүп бар чытканзыг-даа, бир-бирде улуг сагыш-сыралга таварышкан дег, муңгаранчыг-даа болду.

Тыва чоннуң ниитилел-политиктиг солуну улус чонга кижизидикчи башкы болур. «Шын» солун катап үнүп келгенинге өг-бүлевис шуптувус бир демниг өөрүп тур бис.

«Шын» солуннуң уставын номчуксаар-дыр бис. Ооң-биле холбаштыр сан-хөөзү, өнчү-хөреңгизи болгаш малмаган тударынга номчукчу дузалажыр бодалдыг. Ыраксынмас-ла чүве болза, 1992 чылдың чазын уткуштур бир кодан малын-даа малдап болурунга белен бис. Деткиксээр изиг күзелимдир ийин.

«Шын» мээң чарылбазым солунум дээрзин ыяк-ла билдим. Үжен хире чыл иштинде номчуп өскен солунум ачы-хавыязы мээң хууда амыдыралымга чогаадыкчы орукту ажыткан. Кажан-даа «кады бис» деп үнүнге үннештим.

Моторк ТИРЧИН.
Ажылчын.

НОМЧУКЧУЛАРГА

«Шын» солуннуң чагыдылгазы чер-черлерде кидин түлүк уламчылап турар. Келир чылга чагыдылганы кыска хууда, октябрь төнчүзүнге чедир чорудар ужурга таварышкан бис. Ынчалза-даа бо үени чогумчалыг ажыглап, «Шынның» тиражын район бүрүзүнге эрткен чылгы деңнелден кудулатпазынга редакция идегеп турар.

Солунувустуң чагыкчыларга чедирилгези колдуунда ажырбас чоруп турар. Ону бүгү районнарже аъткарып турар Кызылдың харылзаа белдиринин чедирилге салбырының начальниги Тамара Доржуевна Чамзыдан сөөлгү хүннерде солуннарны канчаар чедирип турарын сонуургадым.

— Сентябрь 7-де «Шын» солунну республика типографиязы чедир бербээн. 54 шарыгны (бир шарыгга 500 солун) бээр турган, чүгле 32 шарыгны бергени-биле чамдык районнар чедир албааны ол. (Редакция саазын чогундан солунну чедир парлаваан). Каа-Хем район (Сарыг-Сеп) ол хүннүң солуну чок арткан. Ынчан көдээ суурларже солуннар четпээн, чедишпейн барган. Чүгле район төптери Кызыл-Мажалыкче, Ак-Довуракче, Чадаанаже, Сүт-Хөлче, Шагаан-Арыгже, Чаа-Хөлче, Хандагайтыже, Тоора-Хемче, Тээлиже, Мугур-Аксынче чоруткан бис — деп, Тамара Доржуевна тайылбырлаан.

Анаа турувуста 08 шак 30-де бир машина чедип келди, Эрзинниң почтазын орайтап чорудуп турган сентябрь 13-те (автобааза машинаны озалдатканы-биле).

— Харылзаа чериниң автобаазазы транспорт-биле колдуунда ажырбас хандырып турар. Эртенгиниң 5-7 шакка чедир районнарже почтаны чорудуптар. Типография солуннарны дүне 3 шакта эккээр турган, озалдадып бээри үргүлчү таваржыр. Чижээ, сентябрь 7-де 5 шакта — 2 шак иштинде, 10-да бир шак, 11-де база бир шак озалдадып берген. Августа 7 катап 2-3 шак озалдаткан. Чижээ, август 20-21 хүннеринде эртенгиниң 6 шакта солунну типографиядан эккелген, — деп, Т. Д. Чамзы чугаалаан. Оон уламындан, типографияның озалдадып турарындан солуннуң чедирилгезинге саадалга ынчаар болу бээри база бар-дыр.

Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарга, Кара-Хөл, Кунгуртуг суурларга почтаның чедирилгези агаар-бойдустуң байдалындан хамааржып, чамдык хүннерде саадап турары хомудалчыг.

Районнарның харылзаа белдирлери суурларже почтаны үезинде шалыпкын тарадырындан чагылгазын кижилер хүн санында саадалга чок алыры база хамааржыр болгай.

МАЛ ЧЕМИ:

курлавырларывыс кандыгыл?

ТЕМП ШАЛЫПКЫН ЭВЕС

Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 11-де редакцияга берген медээзи ёзугаар алырга, мал чеминиң белеткелиниң планын республика ам чаа-ла бежен хуу чедире берген. Тодаргайлаарга, 94391 тонна бөдүүн сиген белеткеттинген. Бо сан-чурагай эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, оон 33047 тонна хөй. Ол артыкшыл кыш удур чоруп олурар көдээ ишчилерниң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей-аът киириптип болур. Ажыл-агый ам колдуунда-ла сенаж болгаш кукуруза база сула ажаалдазынче кирген болганда хүн бүрүнүң немерези улам-на көвүдеп, курлавырны хөйү-биле тургузуп ап болурунуң магадылалын көргүзе берген. Сиген белеткээриниң планын ыраккы Мөңгүн-Тайга район күүседириниң кырында келген. Оларда 69 тонна сиген белеткээри арткан. Ынчалза-даа бо районнуң сигенчилериниң ниити бүдүрер хемчээли улуг эвес: 1070 тонна. А оларга деңнээрге, Улуг-Хем биле Бии-Хем районнар ол-ла дараалашкаа-биле 21995 база 13844 тонна сиген белеткээр. Ындыг-даа болза бо районнарның көргүзүү багай эвес: олар пландарын 73-73 хуу чедир күүседип алгылаан. Барыын-Хемчик районда 8390 тонна сиген белеткеттинген. Ында план 60 хуу күүсеттинген. Сүт-Хөлчүлер 7325 тонна сигенни сарааттаан, план — 59 хуу болган.

Чөөн-Хемчик районнуң чамдык ажыл-агыйларының девискээринде оът-сиген эки үнген турбуже, бо районда байдал оожум хевээр. Мону колхоз, совхозтарның ажыл-ишчилериниң бо чугула кампанияже эки организастап шыдаваан, кижи болгаш техника күжүн чөп ажыглап кирбээни, удуртукчуларның шүшпең, олутпай чоруу кылдыр санаар апаар. Мал чемин белеткээриниң ажылын чугулага көрүп, оон темпизин шапкынчыдар хемчеглерни алырын райкүүскомнуң Макар Донгак баштаан удуртукчуларынга, совхозтар директорларынга идегеп артывыс. Бо хире улуг хемчээлдиг район мынчага чедир 6072 тонна сиген кылып алгаш, планын 48-ле хуу чедирген.

А өске культураларның талазы-биле база-ла чер албаан.

Барыын-хемчикчилер планын 60 хуу күүседип алган. Ол районда 8390 тонна сиген сарааттаттынган. План күүселдезиниң талазы-биле Өвүр, Таңды, Бай-Тайга районнар база-ла чер албаан. Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Тожу районнар адактың соонда. Ону чүү дээрил? Оларны үргүлчү шүгүмчүлеп келген. Бо районнарның удуртукчулары Ч. Удумбара, К. Лапчаа, К. Мон, К. Долгар амыдыралчы боттуг шүгүмчүлелден чүге чогумчалыг түңнел үндүрбейн турарыл?

Сенаж салырының планын чүгле Бии-Хем район күүсеткен. Ында 19747 тонна сенаж салдынган. План 148 хууга боттанган. Кызыл район сенаж салырының планын 91 хуу чедирип, 6210 тоннаны белеткээн. Барыын-Хемчик биле Каа-Хем районнар бо хоолулуг мал чемин белеткээриниң планын 71-72 хуу күүсеткилээн. Адактың соонда база-ла Эрзин биле Тожу. Олар планын 3-4 хуу чедирген. База-ла пат, чер албаан. Ынчалза-даа база бир өөрүнчүг медээ бар: Кызыл район витаминниг сиген далганың белеткээрин 116 хуу күүсеткен.

Республиканың районнары силос салып эгелээ-ле элээн үе эрткен. Бо талазы-биле бедик көргүзүг Таңдыда: ында 50976 тонна силос салдынган. План — 72 хуу. Бии-Хем районда 10420, Каа-Хем — 24167, Улуг-Хем — 23434, Сүт-Хөл — 4243, Тожу — 1625 тонна ногаан массаны кыш удур салып белеткеп алган. Мал чеминиң белеткели республиканың бүгү колхоз, совхозтарында үргүлчүлеп турар.

Соок дүштү-ле, хойжу

УДУР СӨӨРТҮП ТУРГАШ...

Малчын кижи бүрүзүнге чылдың эң берге үези — кыш. Ниитиниң малын оон хүр-менди ажырар дээр болза-ла амгы чылыг үени ажыглап мал чемин курлап, кыштагда мал кажааларын, чурттаар оран-савазын септеп-селип алыр апаар. Оон башка шо-шо кылдыр хаарып келир соок кыжының улуг бергелерге таварыжы бээр. Кышка удур белеткел чок чоруктуң бак уржуктарын билир кижилер ылангыя чайын, күзүн анаа кайын орар деп. Ажыктыг, дузалыг чүвени кылып, бүдүрүп, тыптынып, курлап, магадылап алыр. Ооң чамдык чижектерин Эрзин районда «Нарын» совхозтуң директору Б. Б. Кунгаа-биле сиген шөлдерин кезип, хойжуларынга ужуражып чорааш көрген бис. Тайга тыртым черлер болгаш Качыктың, Артыштыгның, Ак-Доваракның, Ак-Хемниң сигени багай эвес болур. Ынчангаш хойжулар колдуунда-ла аңаа сиген белеткээр. Чер аразы ырак болганы-биле чамдыктары хову сигени кезип, бөлүп алыр.

Баштай-ла хойжу Б. С. Нүрзетке дужа бердивис. Ол аныяк оолдар-биле кады бодунуң кыштаанда пресстеп каан хову сигенин автомашинадан дүжүрүп тур.

— Кыштаам бо-дур. Үүрмек септелгезин кылып алган мен. Ам кол ажылым бо: удур сөөртүп тургаш, сиген курлап ап тур мен. Мал чемин хөйнү-ле курлап албас болза, а кышкы үеде бергедей бээр болгай — деп, Бора Сендиевич чугаалааш, немеп кагды. — Көөрге-ле шала багай ышкаш көстүр. Кыжын мону, хову сигени-даа болза, мал аажок чиир чүве. Онаап кааны 4-5 тонна болдур эвеспе. Ол-даа ажырбас, күүседип алыр мен.

Ындыг харын. Соок дүштү-ле, хойжу дээр болза, олардан ам ындыг харыыны дыңнап болур. Анаа кайын орар бис кылыр чүвени бүдүрүп алыр бис дээри ол.

Ол кыштагдан ырак эвесте, орук хажыызында база бир хонашта, бир автомашина көстүп тур. Чеде бердивис. Таныштывыс. Хоочун хойжу, «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдың эдилекчизи А. Ч. Хумбун болду. Ол чолаачы оол-биле кады тайга сигенин черже дүжүр октап тур. Чугаалаштывыс. Ол мынча диди:

— Хойжулап ажылдааш үжен чыл ажа бердивис. Мал чемин өг-бүлем-биле кады кылып тур мен. Качыкка чайладывыс. Эрткен чылын сигенни хөйнү курлап алган мен. Артып калган. Дуу чыдары олдур. Бо кышка удур 10 ажыг тонна сигенни белеткеп алыр мен. Кезип алган сигеним ам-даа бар. Ону кыштаамга чедирип алыры арткан. Бээрледип алыр дээрге-ле машина-техника чок боор, ону оочурлаар, бо багай чүве-дир.

Ында, шынап-ла, ындыг. Кыштагларынга сиген чедирип алыр дээн малчыннар хөй. А техника чедишпес. Ынчалза-даа ону хире-шаа-биле боттандырып турар. А Аракчаа Чалзыпович хойнуң кажаазын кышка удур белеткеп алган, чурттаар бажыңы база белен, турлаанда чырык бар.

Аракчаа Чалзыпович чугаа кадында автолавканың кээр, келбезин база сагындырды. Далганны үлештир берип турза-даа, үс болгаш макарон аймаа эккелбейн турарынга, хеп база пес үргүлчү-ле чок боорунга хомудап турду. Ооң ол бодалынга хойжу К. И. Сергей база бүрүн каттышкан. Комбу Иванович-биле бистер оон дуңмазы, аныяк хойжу Махмуд Сергейниң өөнге душчу берген бис. Ооң уруглары алдын: үш кыстыг, үш оолдуг. Эрткен чылын 100 хойдан-на ынча хураганны алган болза, бо чылын чер албаан. Кыш берге, час когурумнуг, соок болганы-биле көргүзүү кудулаан. Ооң кыштаа — Аглыкта, чайлаа — Деңгеликте. Үргүлчү төрүүр хой кадарып келген. Кыштагда кажаазы эрги. Чаа кажаа кылыр дээш туттунган. Ынчалза-даа машина-техника-биле хандырып, ыяшты сөөртүп бээр болза, эш-өөрү эвилелдеп тургаш кажааны тудуп алырын ол чугаалап олурду. Кыштаанда бажыңныг, шала тудуп чунар бажыңныг. Оон эжии, соңгалары чок.

Комбу Ивановичиниң база бир дилээ бар. Ол хөй чылда хой кадарып келген, совхоз төвүнде бажыңы чок. Ажы-төлү школачылар. Бир бажыңны бээрин аазааш, ону өске кижиге берипкен. Хөй ажы-төлдүг хойжунуң хомудалын чоокку үеде хандырар талазы-биле совхозтуң дирекциязы, ында профэвилел комитеди көөрүн идегеп артаал.

Кышкы үеде Нарынның хойжуларынга бир берге чүве — одар. Кыштаглар чоок. Ынчангаш мал одары кызыы. Малды үргүлчү карактавас, олар шөлүн шын таарыштырбас болза хоржок: мал катчы-даа берип болур. Ынчангаш малчын кадрларның харылзаазын бедидери-биле төрүүр коданнарны төлептиг, мэзүлүг, ажылдап билир кижилерге, а төрүвес коданнарны аныяк өг-бүлелерге хүлээткен. Дөрт кыштагда капитал септелге чорудуп, бирээзин чаа тудуп турар. Совхозта 85 хойжу турлагының 42-зинде электри чырыы бар. Арткаңнары бичии моторлар ажыглаар. Хойжулар кышка удур хире-шаа-биле белеткенип турар. Оларның ол ажылы үре-түңнелдиг болгай аан.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Үнүп чыткан номерге келген дилег

«ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР»

Ажылга чаа-ла кээп турувуста, редакцияга хомудаан сеткили арнында иле көскү аныяк херээжен кижи келгеш, дараазында чүүлдү биске чугаалап, дуза көргүзерин дилээн:

Хоорай адаанда дачалар чанында № 1 автобүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйында бригадирлеп ажылдап турар мен. Чурттап турар бажыңым база ында. Бир чүүл сеткилимни дыка-ла хомудатты, милиция ажылдакчыларынга баарымга, меңээ дузалаар-даа хире эвес боорга, силерге келгеним бо. Дузалажып көрүңер. Ам херектиң ужуруп чугаалап берейн:

— Бажыңывыс Улуг-Хем эриинде сеп кыдыында. Ол сепке балыктаан, анаа-даа дыштанган улус бо-ла келир. Бис оларга, олар биске кандыг-даа хамаарылга чок амыр-тайбың чурттап келдивис.

Дүүн база бир бөлүк келген — беш эр кижи, бир херээжен. Үш машиналыг: 81-62 ТВЛ дугаарлыг самосвал, 57-25 КЯ дээн кузовтуг УАЗ-452 болгаш 83-42 ТВЖ дугаарлыг хуу «Нива». Баштай оларның дугаарларынче кайын киирээнгей салыр ийик бис аан, соонда барып бижип ап чытканывыс ол-дур ийин.

Келген соонда үр болбаанда, оларның чугаа-соодун дыңнап, шимээн-даажы элээн апардыр ижип турары илдеш. Ижиксээн улус ижер-ле ыйнаан дээш сагыш-даа салбаан бис. Ынчалза-даа 16 шак чартык үезинде оларның талазындан хаван оглунуң кыпсынчыг кышкызы үнген. Чүү болган чүве ирги дээш ашаам ынаар чорупту. Элээн үр апаарга, соондан чеде бээримге, бистиң хуувуста хаван оглун өлүрүп каан чыдыр. Хомудаарым-даа аажок. Ашаам холдарында ханны безин чедир чуп албаан бир кижи-биле маргышкан тур. Соонда билдингени — «Сукпак» совхозтуң кол инженери Олег Ершов болду.

Ооң аксындан чүнү үнмес дээр: «Хаваныңарны мен өлүрүп кагдым, мени канчаар силер ынчаш? Орус, тыва эш-өөрүм-даа эндерик, оларга силерни өлүртүп, бажыңыңарны өрттеттирип-даа каап болур мен. Ынчангаш дыка кедереп турбаңар...» — дээш, кыжанмас-ла чүвези чок. Оларның маргыжынга киржи бергеш караамче-даа шаштырдым, көрүңер даан көк. (Караңгылаткан карак шилдерин уштуптарга, шынап-ла көк чораан — ред.).

Чадажып кааш күдээмни милицияже чоруттум. Ол удатпаанда машиналыг ийи КАИ ажылдакчызы эдертип алган келди. Оларның машиназын көрүп кааш самосвалдың чолаачызы дезерин оралдажып, күдээмниң чиик машиназын уу-чаза үстүрүп каг часты. «Сукпак» совхозтуң чолаачызы Александр Желтухин болганын оон билип алдывыс.

Ооң соонда бистиң шуптувусту хоорайның иштики херектер килдизинге эккелген. Аңаа дежурныйлап орган майор Вадим Оськин биске дузалажыр хамаанчок, силер хоорайга хамаарышпас силер. Кызыл районнуң милициязынга барыңар, олар сайгарзын, менде силерниң хереңер чокка-ла он беш херек бар деп, дедирленип, химиренип шаг болду. Ынчап-ынчап дөрт дугаар каътта 70 дугаар өрээлде олурар Монгуш деп ажылдакчыже чоруткан. Ол мени байысаап, протоколду тургускаш, демги чурум үрекчилерин, үптекчилерни аан, безин байысаавады. Ынчап турувуста Кызыл районнуң иштики херектер килдизинден бир ажылдакчы чедип келген. О. Ершов-биле чугаалажып турарын көөрүмге, аажок өннүк улус чораан. Ол кижи Монгушка келгеш, аңаа тыва дылга бир-ле чүве чугаалааш, демги мени байысааган протоколду катап-ла дежурныйга эккеп, ооң-биле дугуржуп, сүмелешкениниң соонда чурум үрекчилерин анаа-ла салып чорудар дей бээрге, негеп тургаш оларның эзирик, элээриниң дугайында экспертиза кылырын чедип алдым. Шупту эзирик болдулар. Ынчалза-даа оларның шуптузун ооң соонда анаа-ла салып чорудупкан. Хаван оглунуң сөөгү милицияда, ону хавырган дугайында протокол безин чок.

Ол-ла чоруп турувуста дүн ортузу чеде берген. Демгилерни салып чорудуптарга, биеэги-ле байырлап турган черинге катап келгеш анаа хондулар. Септи кежилдир четкилер салып алган улус чораан, ол дугайында КАИ-даа ажылдакчыларынга, шагдааларга-даа чугаалаарывыска, херекке албас болду. Ол база кайгамчык. Бойдус камгалаар органнарның ажылдакчыларын эккээрин-даа негеп турдум. Тоовайн бардылар.

Бо бүгүнүң чорутунуп турарын көөрүмге, ук херекти бузуруп кааптар деп турары дыка көскү чорду. Мени даарта эртен Кызыл районнуң иштики херектер килдизинге кел, аңаа сайгарар бис дээр чораан. Чүге ындыг чүвел? Бистиң девискээривис хоорайга-ла хамааржыр болгай. Ээн-боттарын камгалажып, херектерни мынчаар чажырып бузуруп турарга, кем-херек үүлгедиишкиннери хөй боор турбайн канчаар. Мону черле мынчаар анаа эрттирбейн, солунга чырыдып тургаш эчизинге чедер бодалдыр мен. Ынчангаш меңээ дузалажып, мону чырыдып көрүңер.

Людмила ЕРОФЕЕВА.

Редакциядан: Ёзулуг дорамчылалга, күчүлелге таварышкан хамааты солундан дуза дилеп келген-дир. Херектиң сайгарылгазының эгелеп турарында арай чингзинчиг чүүлдер, шынап-ла, бар хире. Оон канчаар болганын ол хевээр. Чүнү-даа казывайн немевейн чырыттывыс. Хоорайның корум-чурум камгалаар органнары хомудакчыга хоойлу ёзугаар дузалап, чурум үрекчилеринге хамаарыштыр чөптүг шиитпирни хүлээп алырынга идегеп артывыс.

Келир чылдың «Шынын» чагыдып алырынче далажыңар,
ону хүлээп алыры октябрь төнчүзүнде доостур

Даарта—Арга-арыг ажылдакчыларының хүнү

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

КАМНЫГ БОЛУУЛ

Даарта Арга-арыг ажылдакчыларының хүнү. Арга-арыг — бистиң байлаавыс. Ногаан» өннүүвүстү камгалап, ону өстүрүп сайзырадырынга төлептиг үлүүн киирип чоруур арга-арыг ажылдакчыларынга оларның байырлалын таварыштыр байыр чедирип, оларның ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чедиишкиннерни күзеп тур бис. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде арга-арыг ажылдакчыларының мурнунда салдынган сорулга улуг-даа, харысалгалыг-даа.

Тыва Республиканың арга-арыг ажылдакчылары боттарының чаңчыл болган байырлалын канчаар уткуп турарын солунуң номчукчуларынга таныштырары-биле республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери **Виктор Васильевич ПЕРМИНОВКА** элээн каш айтырыгларны салган бис. Ону моон адаанда парладывыс.

— Рынок харылзааларынче шилчилге-биле холбаштыр тудуг материалдарынга база одалгага ажыглаар ыяш чедишпейн турар болгай. Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер, Виктор Васильевич?

— Салып турар айтырыыңар шын-дыр харын. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевири болур рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде тудуг материалдары кылдыр хереглээр ыяшка, ооң туржук, одалга кылдыр ажыглаар ыяшка хереглел дыка улгаткан. Чурттуң өске регионнары-биле бараан-сараан-даа солчурда бо эң эптиг чүүл боop турар. Биригээр чугаалаарга, кол продукт боop турар. Амгы үеде ыяш хереглевес-ле чер чок апарган. Ынчангаш ыяш белеткеп алыр дээн черлерниң саны база өскен. Ооң кадында чаа тургустунгулаан кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер дээр бүдүрүлгелер кандыг-ла-бир арга ажыглап тургаш, ыяш фондузу аптарын бодаар боордур.

— Силерниң кадагалап-карактап турар арга-арыгларыңардан чылда чеже кубометр продукцияны хереглекчилерге берип турар силер? Ону кым тодарадып бээр чүвел?

— Чылда 3 миллион кубометр продукция бээр кылдыр көрдүнген чүве. Ону төлевилел организациялары тодарадып турар. Шак мындыг таварылгада ыяш кезип алыр черлерни тускайлап үндүрүп бергеш, ыяш белеткелиниң хемчээлин улгаттырар апаар-дыр. Ындыг бе дээрге, Тываның онзагай бойдус байдалдары бойдуска ынчаар кам-хайыра чок боорун болдурбас ужурлуг. Анаа-ла Эвилелдиң ортумак деңнели-биле деңней көрүп санаашкыннар кылырынга бистер, Тываның арга-арыг ажылдакчылары удур бис. Бистиң санап турарывыс ёзугаар алыр болза, 400—500 муң кубометр ыяшты кезип алыр кылдыр чөпшээрел болур. Оода чадаарда 2000—2500 гектар черден ыяш кезип алыр дээр болза, орта чөпшээрежип болур бис. Шак бо таварылгада арга-арыгның долгандыр турар хүрээлели үрегдеттинмес болгаш бистиң биче-биче хемнеривис, дамырак сугларывыс соглуп, кургавас.

— Арга-арыгның байдалын көрүп тургаш, ыяш белеткелин чорудуп болбас чүве бе? Бо талазы-биле бодалыңар чүл?

— Бистиң бодап турарывыс база-ла ындыг ийин. Арга-арыгның байдалын көрүп тургаш, ыяш белеткеп болгу дег черлерни хуваар ужурлуг. Моон кол-ла чылдагааны—арга-арыг дугайында хоойлунуң чок боop турарында. Бо айтырыгларны чер-чер Советтери боттары шиитпирлээр кылдыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели айтышкын берипкениинге бис таарзымайн турар бис. Ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары бо ажылга албан киришкен турар ужурлуг. Арга-арыг талазы-биле тускай эртемниг специалистер ышкажыл бис. Чербиниң ыяш белеткээр пунктузу, республиканың Иштики херектер министерствозунуң бүдүрүлгези тудугга хереглээр ыяш сээртүрүнүң хемчээлин кызырганы-биле Тываның рынокче шилчилгези бергедей бээр чадапчок.

— Ыяшты кезип белеткээр болгаш болбаазырадып кылыр техника болгаш технология кайы хире сайзырааныл? Мында чидириг бар боop турар бе?

— Мында элээн каражалыг боop турар бис. Техниканың болгаш технологияның ам-даа чедир сайзыраваанындан ыяш чиг эдин хөйнү чидирип турар бис. Ону белеткеп-даа турар, болбаазырадып-даа турар үеде чидириглеривис улуг. Арга-ыяш ажыл-агыйының адыры сөөлгү 30 чылдарның дургузунда техника-даа, технология-даа талазы-биле ындыг-ла кончуг чаартынмаан. Шоолуг-ла өскерилген чүве чок. 50 чылдарның деңнелинде хевээр арткан бис дээр болзумза, ында кандыг-даа частырыг чок. Ынчангаш ыяш ажыл-агыйынга ажылдаар күзелдиг аныяктарның чок боол турарының чылдагааны-даа ында боор деп бодаар мен.

Интервью

— Кезип каапкан ыяштар артынчыларын болбаазырадыр талазы-биле кылып чорудуп турар ажылыңар дугайында чугаалап көрүңерем?

— Артынчыларны болбаазырадып кылыр дериг-херекселдер чок боop турар. Ооң ужун кескен ыяш артынчыларын колдуунда-ла октаар ужурга таваржып турар. Ыяш кескен черлерниң богу артып каап, ол кавының девискээрин бокталдырып турар. Уэүк чок өрт хып турар ужуру-даа ында. Бо хүннерде шак мындыг ажыл-агыйжы эвес чорук-биле эптежир аргавыс чок апарган. Өскээр хөделбес болза хоржок деп чүвени билгеш, арга-ыяш комплекизин эде организастаар талазы-биле эге базымнарны кылып эгелей бердивис. Чогумна ынчангаш «Туран арга-ыяш» фирмада модуль бажың-на эптеп тургускаш, станок дээш өске-даа дериг-херекселдерни тургузуп алдывыс. Каа-Хемниң ыяш ажыл-агый черниң баазазынга паркет шала кылыр, оон чоорту хирээнди артынчыларындан шала шывар плита кылыр черниң төлевилелин доозуп турар. Маңаа ажыглаар дериг-херекселдерни белеткеп эгелей берген. Бо айтырыгларны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээринге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиң болгаш Экономика талазы-биле күрүне комитеди биске улуг деткимчени көргүскен.

— Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер талазы-биле кылып чорудуп турар ажылыңар дугайында чүнү билип ап болурул?

— Бүдүрүлгелерни материалдыг курлавырлар-биле хандырарының хөй чылдар иштинде чурумчудуп каан турган чуруму сандарап, рынокче шилчилгениң берге байдалдарында республиканың ыяш ажыл-агыйлары чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер дээш оралдажышкыннарны кылып келген болгаш кылып-даа турар. Таңдының болгаш Кызылдың ыяш ажыл-агыйларының белеткеп кылганы балды сывы болгаш огородка ажыглаар дериг-херекселдер сыптары магазиннерде доктаамал бар боop турар болу берген. Бистиң хоочуннарывыс В. М. Шишковтуң, Ф. К. Горшковтуң кылганы доскаарлар, кухняга салыр херекселдери, сиилбип турган кылып каан кылыглары республиканың дыка хөй чурттакчыларының бажыңнарын каастап турарынга чоргаарланып чоруур бис. Олар бүдүрүп турар продукциязының шынарын экижидер, ооң ассортиментизин калбартыр дээш чогаадыкчы ажылдап турарлар.

— Профессионал байырлалыңарны демдеглеп турардыр силер. Бо буянныг ишке хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген бүдүрүлгениң мурнакчыларын адап каары артык эвес боор.

— Ногаан өннүүвүстү камгалаар болгаш кадагалаар буянныг херекке бодунуң барык бүгү амыдыралын бараалгадып, кызымак ажылдап келген кижилер бисте хөй. Сүт-Хөл лесничествозунуң лесниги Достай-оол Бадамбаевич Монгуш, Өвүрден Кызыл-оол Доңгакович Монгуш, Балгазындан Георгий Егорович Стариков, Белбей лесничествозундан Борис Иванович Борзенко дээш оон-даа хөй кижилерни адап болур мен. Туранның ыяш ажыл-агыйында Г. Н. Маадының удуртуп турары бригаданың ыяш белеткекчилери планның онаалдазын доктаамал ажыр күүседип келген.

Пөш тооруу удавас республиканың садыгларынга көстүп кээр. Каа-Хем, Тожу болгаш өске-даа ыяш ажыл-агыйларындан дыка хөй бригадалар тоорук белеткеп үнүпкен.

— Арга-арыгны катап өстүрери — силерниң ажыл-чорудулгаңарның кол өзээ болгай. Бо талазы-биле кылып турар ажылыңар кандыгыл?

— «Бир ыяшты кескеш, ийи ыяштан олуртуп каг» деп үлегер чугаа бар болгай. Ол биске дорт хамаарылгалыг. Бо чылын 600 гектар черге ыяш культураларын тарып олурткан. Ыяш кезип алыр черлерден чаа өзүп үнүп орар чаш ыяштарны камгалаар талазы-биле негелдени шыңгыыраткан бис. Тарып олуртур ыяш материалдарын өстүрери-биле комплекстиг үш ажыл-агый ажылдап турар. Чурттакчылыг суурларны, хоорайларны ногаанчыдарынга ажыглаар ыяштарны база-ла өстүрүп турар. Политиктиг оюн-биле хандыкшааш, хоорай, суурларны ногаанчыдып чаагайжыдарынче чамдык удуртукчулар кичээнгей салбастай бергени харааданчыг-дыр. Ооң түңнелинде тарып олуртур ыяштарга хереглел эвээжээш, чаагайжыдылгага ажыглаар дээш тарып каан ыяштар эмин эрттир үнгеш, шынарын чидирген. Ону октаар ужурга таварыштывыс. Бо чүл? Ажыл-агыйжы эвес чорук-тур. Ынчангаш арга-арыывыска камныг боор көрээли.

Манай-оол ОЮН
интервьюну кылган.

ЭЗИМНЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ

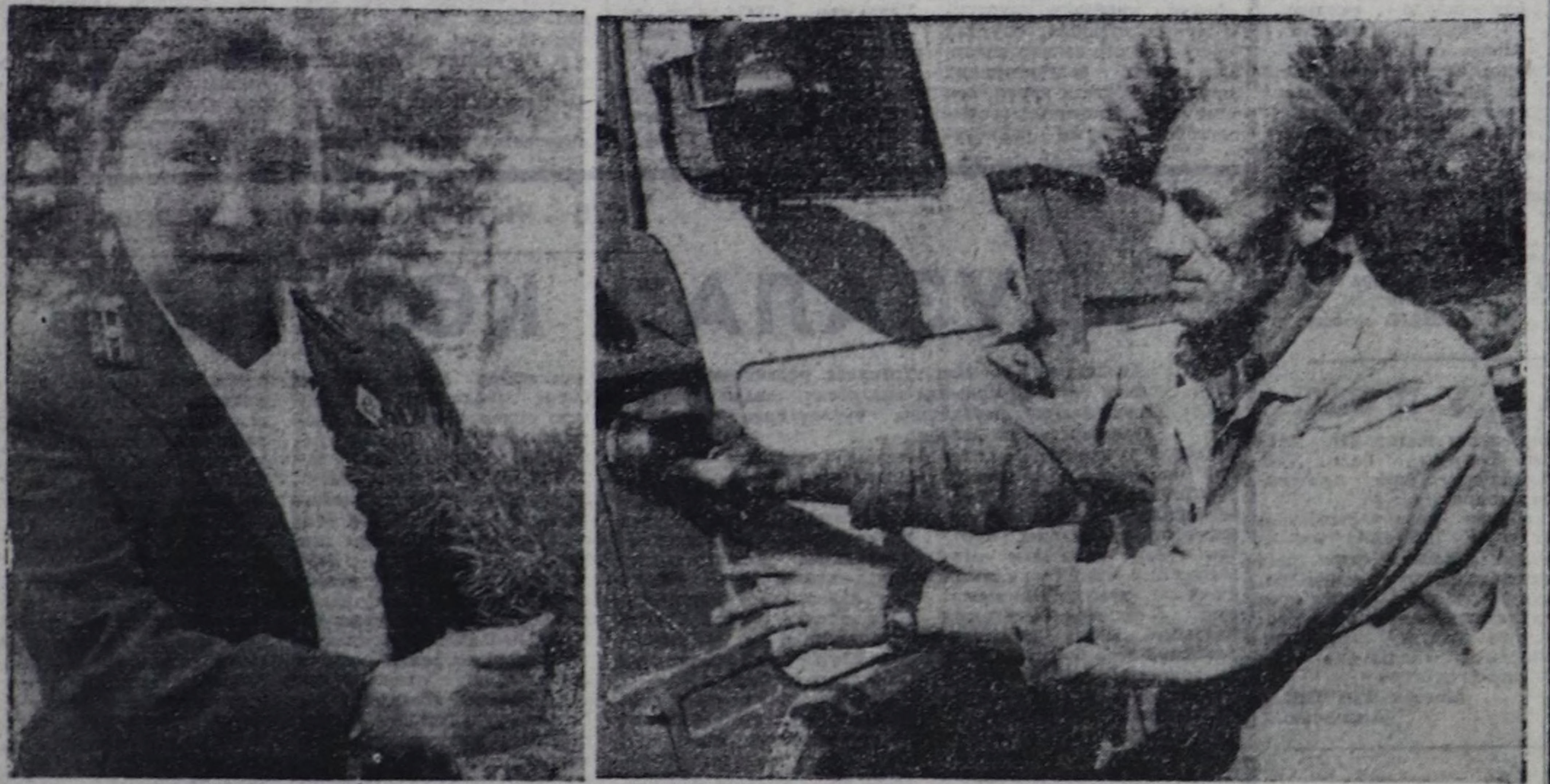

Арга-ыяшты камгалап, ону улам байлак кылдыр өстүреринче сагыш салып чоруур улусту бо хүнде хөй-биле адап, оларның ажыл-ижин демдеглеп болур.

Бо чуруктарның бирээзинде арга-арыгны камгалаарының талазы-биле ажыл чорудар станцияның улуг инженери Салчак Камзат-ооловна Кара-Кыстың чуруун киирдивис. Ол 1963 чылда Сибирьниң технология институдун дооскаш, Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агыйынга, Каа-Хемге болгаш оон өске-даа черлерге ажылдап чораан. 1985 чылдан арга-арыглар камгалаар станцияда ажылдай берген. Ажылында мактанчыг. Арга-дуржулгазы байлак инженер-дир.

Дараазында чурукта Владимир Ильич Титов 1967 чылдан Шуурмактың арга-арыг ажыл-агыйынга механиктеп, ооң удуртукчузунуң оралакчызы болуп, амгы үеде Тес-Хемде арга-арыг чериниң улуг механигинге ажылдап, машина-техниканы башкарып, калбак-калбак улуг эзимнерниң ээзи болуп, кызымак ажылдап чоруур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ
фотолары.

БИСТЕР ӨСКЕРИЛГЕН БИС

Август 19-21 хүннеринде болган күрүнениң эрге-чагыырга эргилдезиниң үезинде Тывага анаа кымнар удурланганыл, кымнар хоруй берген чытканыл, кымнар эргилде кылган кижилерни деткиир хөөннүг турганыл деп чугаа бо-ла көдүрлүп кээп турар. Ындыг утказыг материалдар «Деткимче», «Азия төвү» солуннарга хөй парлаттынган. Солуннарда чүүлдерни номчуп, кижилерниң чугаазын дыңнап, кижи боду база бодунуң шаа-биле ол хай-халаптыг болуушкуннарны сайгарар, оларның тыптып келген чылдагаанын дилээр боор чорду. Черле ынчаш Тываның чурттакчылары политиктиг, экономиктиг айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарынга боттарывыстың хамаарылгавысты илередир, турушту ээлээр үези келгенин эрге-чагырга эргилдези көргүстү.

Күрүне эргилдезиниң үнүп келген чылдагааны чүдел? Мен бодаарымга, политиктиг айтырыгларны күш-биле шиитпирлээр үлегерни ССРЭ-ниң мурнунда турган чазаа көргүскен. Грузияга, Прибалтика республикаларынга политиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге шеригни киириштирип, кымнар күш дөгеп туржук? Москвага август 19-21 хүннерде ышкаш ол республикаларга кижилерни танк-биле бастырып, боолап өлүрүп турбаан бе? Өлүрүп турган. Ону кымнар үүлгедип кааның ССРЭ-ниң Президентизи, Күрүнениң Камгалал комитединиң даргазы М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң иштики херектер министри турган Пуго дээш өске-даа бирги чергениң удуртукчулары билбес турду. А шынында олар билир турган чадавас. ССРЭ-ниң Президентизиниң ынчангы чайгылчак туружу оон бодунга чоок турган кижилерге эргилде организастаар арганы берген. Эргилде болган соонда кайда чүү боop турарын тода чугаалап эгелей берген бис. Бир эвес эргилде болбаан болза, шиитпирлээри мырынай кес кырынга келген политиктиг болгаш экономиктиг айтырыглар ам-даа чидиг бижектиң бизинде, чиңге багның бажынга турары чадавас. Ол айтырыгларны шиитпирлиг, дүрген шиитпирлеп эгелээринге күрүне эргилдези идиг бергени ол бе ынчаш? Бичии Тыва хамаанчок, төп безин ол хире шиитпир чок турушту турганы ол бе? Айтырыглар-ла хөй.

Демократтарның чугаазы-биле алырга, «Деткимче», «Азия төвү» солуннарны номчуурга, эргилде хүннеринде Тыва хоруп чыдыпкан аянныг кылдыр билдинер. Ол хүннерде Тывага байдалды, ол-ла хүннерде көөрүн кызып, сайгарарын оралдажып, көрээлинер. Күрүне эргилдези эгелээри билек, чүгле Тывада шериглер эвес, бүгү чуртта шериглерни бедиткен дайынчы байдалче шилчиткен болгай. Тывада шериглерни командылап турар эштер, республиканың Иштики херектер министерствозунуң удуртукчулары Тываның хоорай, суурларының кудумчуларынче шериглерни черле үндүрбес турган бис деп бо хүннерде аашкыннып чыгыы турар-дырлар. Бир эвес Тываның чону митингилеп, ажыл соксадып эгелээн болза, чүнүң-даа ужуру билдинмес ол хүннерде үстүнде харысалгалыг эштер та кандыг шиитпирни хүлээп алыр турганнарыл? А бир эвес митингилер, ажыл соксадыышкыннары эгелээн болза, чүү болуп болур турганыл? Мынчаар сайгарып көөр болза, республиканың удуртулгазының ол хүннерде туружу элээн бодамчалыг болган-дыр деп болур ышкажыл. Бир эвес ынчан Тывага «изиг» болуушкуннар болган болза, бо хүннерде республикага байдал та кандыг янзылыг турар?

«Деткимче» солунга «Демократтыг Тыва» шимчээшкинниң идепкейлиг киржикчизи С. Баирниң улус депутады П. Кара-Салдың адынга ажык чагаазы парлаттынган. Россияның чазаан, демократтыг шимчээшкинни багай чүүлдерге чыпшыр туткан деп депутатты автор буруудаткан. Багай чүүлдер төптен үнүп кээр апарган чүве-дир деп депутаттың чугаалааны ылап чүве харын. Күрүне эргилдези база төптен үнүп келбээн бе? Төптүң шын эвес хөделиишкиннериниден бот-догуннаан күрүне деп санаттынып турар Тыва Республиканы камгалаарының хоойлу-дүрүмүн ажылдап кылырының чугулазын саналдаар дээш, депутат ынчаар чугаалаан. Бир эвес ындыг хоойлу турар болза, нарын байдалдарда кандыг турушту ээлээри тодаргай болур ийик. Шак ындыг санал-биле бистиң депутаттарывыс РСФСР, ССРЭ деңнелинче-даа үнер болза, ажырбас хевирлиг.

Автономнуг республикаларның, крайларның, областарның, эвилелдешкен республикаларда эвээш саннныг улустарның эрге-ажыын камгалаарының айтырыгларын чугаалажып көөрүн Ортаакы Азия республикаларының удуртукчуларының көдүрүп турары база анаа эвес. Кыргыс Республиканың Президентизи Акаев ол айтырыгны тургузуп эгелээн.

Август хүннеринде күрүне эргилдези-биле калы бистиң сеткил-сагыжывыска, угаан-медерелививисче база эргилде болган. Бистер өскерилген бис. Амыдыралче, политикаже, төпче, боттарывысче бир янзы көөр апарган бис. Бистиң ол көрүжүвүсте эң үнелиг чүве кижиниң чаагай эрге-ажыы, ону камгалаары апарган болза — улам эки. Тываның ажылчы чону моон соңгаар улуг политиканың хоюткузу болбас боор бис. Кымның-даа талазындан чөптүг эвес чүүлдерге эптеш чок болуулуңар.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.
Журналист.

ТЫВА ЧЕМНЕРНИ ЭЛБЕДИП КӨРЗЕ

Тыва национал чемнерни чүгле тывалар боттарывыс эвес, өске-даа нацияның кижилери сонуургаар. Сүттен кылыр тыва ак чемнер: ааржы, ээжегей, чөкпек, саржаг, курут, быштак дээш өске-даа чемнерни инек, хой, өшкү, бе, теве, сарлык сүдүнден кылырын билир бис. Тыва чемнерни чүзүн аайы-биле белеткеп кылыры хоорай чурттакчыларынга берге. Оларда мал эвээш. Малды ажаап-карактаары база бар. Инекти кадарар одар база чедишпес. Чадаана хоорайның бүдүрүлге, албан, организация черлери дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер деп-ле турар, а херек кырында каш чыл улаштыр бо ажыл боттанмайн келди.

Национал чемнерни дораан кылып болбазы билдингир. Чаңгыс хүнде болдунмас. Амгы бо үеде хоорай черде ийи-чаңгыс хой, өшкүлүг өрегелер ак чемнерни өскээр чарыгдавас дээрден башка, чүгле боттарынга кылып олурар. Малчыннар-даа болза чүгле боттарынга ийи-чаңгыс инээниң, хоюнуң сүдүнден ак чемни боралап алыр-ладыр. Ак чемнерге согажалаарда чиңге-тараа, арбай, ак-тараа далганын соктап, тыртып алыр согааш, бала, дээрбе, деспи херек. Ол эт-севивисти каш чылдар бурунгаар херээ чок дээш бокче үндүр октагылапкан бис. Чамдык аныяктарывыс ол чүүлдерни танывас-даа болуру магатчок.

Мээң бодап турарым болза, тыва аъш-чемнерни кылыр кооперативтерни, дузалал ажыл-агыйларын организастааш, оларга бүгү деткимчени көргүзер, аңаа аныяктарны хөйү-биле киириштирер. Мал ажылынга өөредири ажыл-агый удуртукчуларының кичээнгейинге турар болгаш аныяктарны өөредири хүнниң чугула айтырыы деп бодаар мен.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

ТООП КӨӨРҮ КҮЗЕНЧИГ

№ 23 «Шынга» хоочун бижикчи Адыг-Түлүш Бегзиниң «Буруу онаар үе келген» деп эгелиг материалын номчааш, аңаа дыка-ла чөпшээрежип, каттыжар кижи-дир мен. Ында бижип турары-биле алырга, амгы үениң чамдык аныяк өскениниң сөс-чугаазының болгаш бодун канчаар алдынып чоруурунуң дугайында кончуг-ла шын бижээн.

Мээң орта немексеп турар чүүлүм чүл дээрге, даай деп сөстү кайы хамаанчок кижилерге сөглеп чорбас, ол ыдыктыг сөс деп чүвени билип алыры чугула. Бодап-даа көрүңер даан, кижиниң иезиниң улуг акылары эң-не хүндүткелдиг улус-тур.

Ынчангаш аныяктарга чагыым, бо «даай» деп хүндүлүг сөстү хөй черге октап чорбайн, аваларыңарның акыларынга, оол дуңмаларынга өргүп чоруулуңар.

Сергей ООРЖАК.

ДАГДЫНЫКЧЫ САДНЧЫ

Эрткен-дүшкен кижилер Таңды эдээнде Чазы деп черни кончуг-ла чарашсынар. Ону Таңдының эң чараш черлериниң бирээзи дизе черле частыг чок боор. Чазы — С. К. Тока аттыг совхозтуң Кулузун сүт-бараан фермазының чайлаа. Чайның кончуг изиг хүннеринде бо чайлагже үнүп кээрге, сериини кончуг. Кайнаар-даа көөрге, чиңгир ногаан арга-арыг. Мында оът-сиген, чечек-чимис хөлбеңнээр. Бода малга дыка-ла таарышкан оран, Элегестиң саанчыларының элбек сүттү саап ап турар чери ол.

Онаашкан ажыл-херээнге сагыш-сеткилиниден бердинген, ак сеткилдиг малчыннар фермада арбын. Оларның бирээзинге Окумаа Успун-ооловна Монгуш хамааржыр. Ол саанчылап ажылдаандан бээр чээрби чыл чедип турар. Хоочун саанчының көргүзүглери чылдың-на бедик болуру чаңчыл болган. Окумаа Монгуш бо юбилейлиг чылдың бирги чартыында планныг даалгаларын 120 хуу боттандырган

1991 чыл О. У. Монгуштуң амыдыралынга онзагай. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш база Тывага улусчу революцияның 70 чылы-биле холбаштыр ону Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Мен бо саанчының дугайында улуг үнелелди С. К. Тока аттыг совхозтуң директору Валентин Ооржактан, специалистерден болгаш Окумааның бодунуң эш-өөрүнден чылыг сөстерни дыңнадым. Окумаа Монгуш коллективтиң кежигүннерин уран чүүлче хаара тудуп турар. 1990 чылда ферманың уран талантылыглары Элегес суурнуң коллективтериниң аразынга болган уран чүүл көрүлдезинге идепкейлиг киришкеш, бирги черни төлептиг чаалап алган. Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга тураскааткан уран чүүл көрүлдезинге база эки киришкен.

О. У. Монгуш — аныяктарның дагдыныкчызы. Ол ажылдап келген чылдарында он ажыг аныяк саанчыларны белеткээн. Амгы үеде дуржулгалыг ишчи аныяк кыстар Саяна Түлүштү, Ольга Сааяны саанчының мергежилинге өөредип турар.

Севээн ОЮН.

ҮНДЕЗИН ЧОК БУРУУДАТТЫРГАННАР

Эрткен чылын «Шын» солунга 1938 чылда ТАР-ның Улуг-Хем кожуунунуң Үрбүн, Хереме сумуларының араттарын үндезин чок черге Минусинск кара-бажыңынга хоругдап турган, оларның чамдыызы ээп келбээниниң дугайында бижээн кижи мен.

Бо хүннерде 1938 чылда Үрбүн, Хереме сумуларының ССРЭ-ге туттурган араттарының дөргүл-төрелдери «Мемориал» ниитилелинче хөй чагааларны бижип, ол улусту өске күрүне чүү дээш хоругдааныл, чаныл келбээн улустар кажан, кайа чок болганыл деп айтырыгларны тургузуп турар. Ол чагааларның бирээзин Турандан башкы Комбу Меллерович Бүдең-оол бижээн.

«Мээң дуздан кадып көөрүңерин улуу-биле дилеп олур мен. Мен ачамның арыг адын катап тургузуп, ажы-төлүмге чугаалап бээр дээш дилээш, тып чадап тур мен».

«Мемориал» ниитилели 1938 чылда репрессияга таварышкан Үрбүн, Хереме сумуларының араттарының дугайында документилерни тывары республика прокурорунуң, репрессия талазы-биле комиссияның даргазы Ч-Д. Б. Ондарның мурнунга хөй удаа айтырыгны тургузуп келген. Бо улустарның чүгле ийизиниң (Суруя биле Баяң-оолдуң) херээн Тываның КАК-тың архивинден көөр аргалыг болган бис. Ол херекте чамдык материалдар Минусинскиге хамааржыл турар болган. А өске араттарның дугайында кандыг-даа документилер чок болган.

«Мемориал» ниитилели КАК-че чагаалар бижээниниң түңнелинде КАК Красноярск край эргелелиниң оралакчы даргазы Н. М. Новосолевтуң ат салган 17.07.91 ч. № 10/11—7170 документини чоруткан. Ук документиде 3-4 кижиниң херээ тывылбаан, а өскелериниң шуптузун долуу-биле бижээн. Чагааның утказын кысказы-биле таныштырып көрейн.

1938 чылдың май 17-де Үрбүн, Херемеге чурттап турган Суруяны, июль 4-те Сат Хорлуг-оолду, июль 9-та Чингеге чурттап турган Баян-оол, Соян-оол база Үрбүннен Шилдиг-Карак, Алдын-оол Дыдыр-оол, Мундургу, Чап, Оюн-оол суглары, июль 10-да Таржааны, августуң 30-де Тапаапай, Өлчей, Оолакай, Хыртыңмай, Мелдер, Тамдак суглар Ус-Аксы, Хереме, Саарал ынчалдыр чурттап турган араттарны НКВД-ның Усинск кызыгаар шериглери тудуп хоругдааш, Минусинск кара-бажыңынга суп каан. Оларга «Кызыгаар Ус районунга 1935-36 чылдарда ТАР база ССРЭ-ге удур тыва, орус, хакас чоннуң буруу үзелдиг бөлүүн организастап, контрреволюстуг үймээн бөлүүн тургузуп, кажан Япония биле ССРЭ аразынга дайын болу бээрге, боо-чепсектиг Японияга дузалажып, ТАР-да тургузугну чок кылыр деп турганнар» деп буруузу онааган. «1939 чылдың февраль 25-те Дызыр-оол, ол-ла чылдың май 26-да Алдын-оол биле Оюн-оол, июль 26-да Мелдер, июль 4-те Өлчей база 1939 чылдың август 1-де Делгер-оол оларның өлгени-биле 1938 чылдың (39 чыл боор. авт.) декабрьның 19-та НКВД-ның Минусинскиниң оперсекторунуң байысаакчызы үстүнде улустарга хамаарыштыр кеземче херээн соксаткан» деп документиде айыткан.

1940 чылдың февраль 25-те Сибирьниң шериг трибуналы ук херекти катап истелгеге чорудары-биле эгиткен турган. 1940 чылдың май 5-те НКВД-ның Минусинск оперсекторунуң доктаалы-биле дириг арткан тываларны, оларның буруузу чок дээш хостап үндүрген.

1970 чылда бо улустарның херээн катап хынаан. Ус районунуң девискээринге ол үеде кандыг-даа «контр» бөлүк турбааны илереэн. Ынчангаш Красноярск крайның прокурору 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле Үрбүн-Кашпал «контрларының» херээн соксаткан, ам чүгле бистиң республиканың прокуратуразының, республиканың репрессия талазы-биле комиссиязының чедир ажылдаары арткан.

Кара-оол ООЛЧУГАШ.
«Мемориал» ниитилелиниң даргазының оралакчызы.

КАРА-ДАГГА КЫМНАР ЧУРТТАП ЧОРААНЫЛ?

Аллан-дургуннарның турлаа Кара-Даг тѳѳгүде болгаш ыр-шоорда кирген алдаржый берген оран-на болгай. Ынчангаш улусчу революция соонда ону кымнар ээлеп, чурттап артканын номчукчуларга сонуургадыр бодадым. Тѳѳгү кижилерден, чондан тургустунарын билир бис.

Кара-Даг мындыг кезектерден тургустунган: Улуг-Кара-Даг, Биче-Кара-Даг болгаш Хѳрек-Даа. Боларның баарында долгандыр даглар хүрээлээн кезек делгем шѳлдүг Оргу-Шѳл дээр. Кара-Дагның артында Ак деп шапкын хем агып бадып чыдар. Кара-Даг кадыр бедик болганда, чүгле кыжын аалдар кыштаар. Кадар оъттуг болгаш, шээр малга дыка тааржыр даглар. Шаанда Оргу-Шѳлге чылгы мал кара шаар кыштаар чер чүве. Мал ораны-дыр ийин. Кара-Дагга хар эрте чаганда, аалдар орай күстен эгелээш, эрте часка чедир кыштаглаар. Ам 30-40 чылдарда анаа кыштап турган аалдарның араттарының таныштырайн: Улуг-Кара-Дагның чыс бажында кыштагга Монгуш Тодуманнай, оон баарынга эрте шагның улуг ѳѳзенге Монгуш Кускунак, Монгуш Холуяажын болгаш Куулар Хеннештей, Боражык алышкылар, дагның барыын талазында Кудук-Сайыр кежээнинге Монгуш Эът-Чиир, Монгуш Үргүлээжик олар турганнар.

Биче-Кара-Дагның баарынга Аякай, Сотпа, Мундук Монгуштар (алышкылар) оон чѳөн талазында Үгүрлүг-Баалыкка (дагның ужу) Монгуш Сүтежик болгаш Улуг, Биче ийи Кара-Дагның аразында Чарык-Бажы деп кыштагга Монгуш Бора-Баштыг, Монгуш Бойдаа, Хѳрекке Монгуш Амашкын кыштап чораан-нар. Ол аалдар оттулар ынааш Ак-Хемниң арыындан, барыын чүгүнде Ара-Аргадан кыштап, аът, шарыларга чүдүрүп алыр турганнар. Ыыгыржак, чонак, баг, аргамчы, хѳнтүрге, кудурга, бурундук дээш кол эт-херекселдер турган.

Кара-Дагның агыр бажынга кыштаар малчын арат Монгуш Тодуманнай кончуг хѳй хойлуг турган болгаш, ону улус кѳвей хойлуг Чѳлбең деп шолалаар чүве. Ол хѳй ажы-тѳлдүг кижи. Даг бажында ол аалче херек чок кижи үне албас, белен четпес-даа. Чуктуг шары пат боорда үнер, кадыр даг-ла болгай.

Биче-Кара-Даг баарынга Монгуш Аякайның аалы хѳй сарлыктарлыг турган. Селбер кара сарлыктар Кара-Дагның кадыр арга чарыынга мѳѳстеринге-даа серте чок чурумалар дег кыштаар. Ол база хѳй малдыг аал турган. Тѳвелер-даа бар. Улуг-Кара-Дагның мурнунда Хѳрек даанга кыштаар мээн ачам Монгуш Амашкын (тоолчу) ол аалдарны ѳдүртүр тоолдап чоруур кижи. Ол үеде аал-аймак чонунуң хүндүлежип билирин, эп-найыралдыын, чаагай чаңчылдарын сагып чорааның ам кээп сактып чоруур мен. Оор-сук-даа чок араттарны, алгыш-чогуш-даа кижи кѳрбес магалыг чүве ийин.

Амыр-мендизин солчуп, бар-чогун айтыржып, шай-суксунун ижип чеңчораан Арат ажыл-агыйлыг малчыннар деп билир мен. Бо кыштагларга мал чидап, ѳлүп-кырлып-даа турганын дыңнаваан кѳрбээн мен.

Чаа дүжүп кээрге Хемчикче кѳжүп киргептер Хорум-Дагже кежикилеп кээр улус чүве. Ынчан олар Хорум-Даг сумузунуң № 1 арбанында турган. Монгуштарның ол арбанын ол үениң номчуп-бижиктиг, культуралыг кижилериниң бирээзи Монгуш Аякай даргалап турган. Ол кадык-чаагай, оон баштан биче сеткилдиг кижи чораан. Кажан Сүт-Хѳл районун тургузупкан, Аллан-Маадыр ат-тыг суму болгуже 1941 чылга чедир ол арбанны Аякай Монгуш даргалап келген. Оон оглу Далаа-оол Монгуш хѳй чылдарда башкылап келгеш, бо хүннерде Чагаана хоорайда хүндүлүг дыштанылгада чурттап турар.

Оон соонда салгалдан адаларның кыштаан Кара-Даг бажынга Тодуманнай оглу Чаламба Монгуш, Бора-Баштыг оглу Хуна Монгуш болгаш Бойдаа оглу Эргекпен Монгуш олар ээлеп чордулар. Олар ам бистиң аравыста чок.

Монгуш Хуна, Монгуш Эргекпен 1961 чылга чедир Хорум-Дагга турган колхозтуң хоочун малчыннары чораан. Кара-Дагга ешкү кадарчызы турган Монгуш Хунаның оолдары Адар-оол, Алексей алышкылар ам Межегейде, Шамбалыгда ажылдап, чурттап чоруурлар.

Мээн бо бижип турар чүүлүм болза, улусчу революцияның ачызында хостуг хѳгжээн малчын, тараачын улустуң арат ажыл-агыйлыг тѳѳгүзү, күш-ажылдыг кижилери-дир. Бо араттарның дагып чорааны Оргу-Шѳл оваазын 30 чылдарда үреп узуткап каанынга акым хомудал-биле чугаалап орар.

Бо 1991 чылдың январьда Оргу Шѳлдү эргип баарымга, Кара-Дагның баарында, Оргу-Шѳлде «Аллан-Маадыр» совхозтуң хоочун хойжулары Монгуш Кылбан болгаш Монгуш Ыдын-оол ийи аал кыштап тур. Оон ѳске кыштаглар ээн чыдырлар. Ара-Арга аксы Хѳректе хойжу-пенсионерлер Монгуш Оттук, Монгуш Бүкүү бар болдулар. Совхозтуң сураглыг хойжулары-дыр. Амгы үеде Кара-Дагны чурттап арткан хүндүлүг малчыннар ол. Оларның ажы-тѳлү малчыннар боор салгаарынга бүзүрелим.

Осур-оол МОНГУШ.

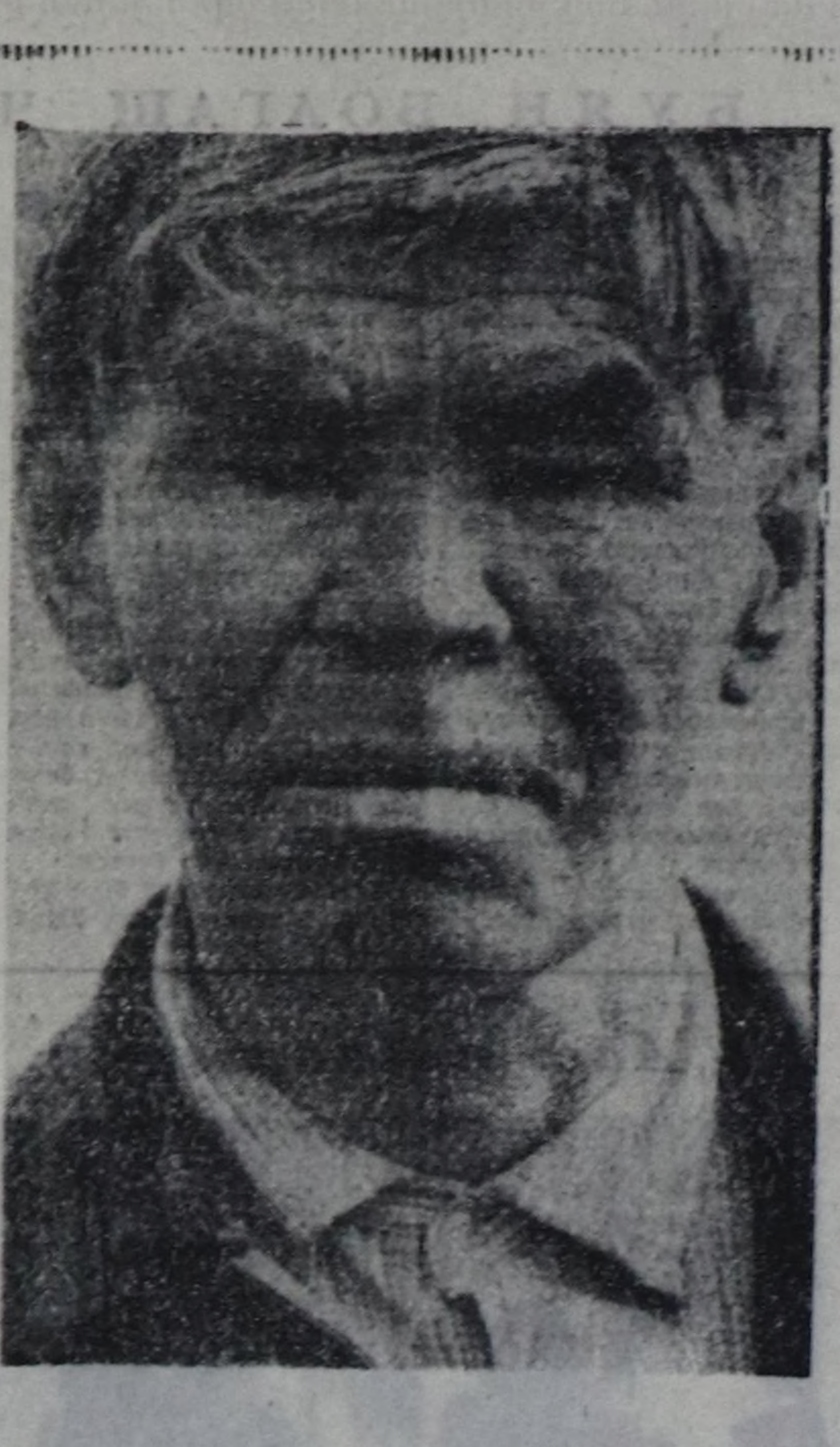

Красноярск крайда Потапово деп суур бар. Ында ээлэн каш чүс кижи чурттап турар. Оон үндезин чурттакчылары— энецтер. Чаа национал политиканың баштарыкчыларының частырыы энецтерге аар уржуктарлыг болган: оларның ажы-тѳлүн ненец интернаттарже чорудуп турган. Ынчангаш энецтер бодунуң тѳрээн дылын, культуразын чидирген. Энецтер чоорту херек кырында чидип, быдарай берген. Албанның тускай медээзин ѳзугаар алырга, оларның саны чүс бичии ажыг кижи арткан. Энецтерден ангыда, Потапово суурда эвенкилер, долганнар база чурттап турар. Орустар, немецтер база бар. Оларны Сталин үеинде ынаар шѳлүпкен турган. Оларның ажы-тѳлү эп-найыралдыг ѳзүп, чурттап турар. Энецтер аңнап, балыктап амыдырап чоруур.

ЧУРУКТАРДА: Потапово суурда; ол суурнуң чурттакчызы эвенк аңчы Владимир Купотапов.

Б. Гурниниң фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

Бѳмбүрзектиң суудалы

ДҮШКҮҮРЛҮГ БАЙДАЛ

БЕЛГРАД. Югославияда дүшкүүрлүг байдал хевээр: Хорватияның болгаш Сербияның аразынга чепсектиг месилдежиишкиннер амга чедир соксаваан. Сѳѳлгү медээлерни ѳзугаар алырга, ийи талаларның аразынга атсылажыышкыннарның түңнелинде эрткен четверг хүнүнде ниитизи-биле [illegible] ажыг кижи ѳлүрткен. Хорватияның чепсектиг кижилери Югославияның улусчу армиязының кезектеринче 8 удаа халдаашкыннарны кылган. Сѳѳлгү үеде Хорватияның болгаш Сербияның девискээринге ажылдаары даштыкы журналистерге безин дыка айыылдыг болу берген. Югославияның ийи республикаларының аразынга чепсектиг месилдежиишкиннер эгелээнинден бээр даштыкы 7 журналистер ис чок читкен азы ѳлүрткен. Оон иштинде совет телевидениезиниң ийи журналистери чоокта чаа ис чок читкен болгаш амга чедир тывылбаан.

Тус черниң болгаш даштыкының политиктериниң хѳй таарыкчыларының бодалын ѳзугаар алырга, Югославияда тургустунган шериг-политиктиг дүшкүүрлүг байдалдың кол чылдагааны — Хорватияның удуртукчуларының националистиг болгаш чарылдырыкчы политиказының түңнели. Хорватияның удуртукчулары Югославиядан аңгыланыр дээш херек кырында Сербияга база Югославияның улусчу армиязынга удур дайынны чорудуп, тайбың чонну ѳлүм-чидимге таварыштырып турар. Хорватияның камгалал министри Л. Бебич медеглел кылгаш, мынча дээн: «Югославияның амгы чүс чылдың эгезинде тургузарынга Франция дузалаан болгай, а Югославияны тарадып дүжүреринге французтар ам дузалаар ужурлуг»

КАМГАЛАЛ МИНИСТРИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

СЕУЛ. Кѳрей Республиканың (Мурнуу Кѳрейниң — ред.) камгалал министри Ли Чон Гу даштыкы журналистер мурнунга чүве чугаалааш, медеглел кылган. Мурнуу Кѳрейниң шериг чарыгдалдарын моон мурнунда кедергей чажырып турган. Ам ол чарыгдалдарны чажырары албан эвес апарган деп министр демдеглээн. 1992 чылда Мурнуу Кѳрейниң шериг чарыгдалдарын 400 миллион доллар чедир кѳвүделирин шериг министри негеп турар. 1991 чылда республиканың шериг чарыгдалдары 150 миллион доллар болуп турарын Ли Чон Гу дыңнаткан.

ПЕРСИЯ МУГУЛДУРУНДА ДАЛАЙ ОРУУ

КАИР. Египет журналистерниң Персия мугулдурундан дыңнатканын ѳзугаар алырга, Иракка удур дайын чорудулгаларының мурнуу чарыында Персия мугулдурунда далай оруктарын — суднолар аргыжар далай ѳдүглерин частыр миналар-биле дуглаан турган. Миналарны тывар, узуткаар болгаш суднолар-ның аргыжарынга айыыл чок болдурар талазы-биле улуг ажылдарны сѳѳлгү эрткен дѳрт ай дургузунда шалыпкын чорудкан түңнелинде ында далай оруктарының 95 хуузу ам айыыл чок болган.

АДН АГЕНТИЛЕЛДИҢ ДЫҢНАДЫЫ

БЕРЛИН. АДН агентилелдиң дамчытканын ѳзугаар алырга, ССРЭ-де «консервативтиг күштер» Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының ТК-зының Чингине секретары, ам дүшкен Герман Демократтыг Республиканың Күрүне чѳвүлелиниң Даргазы турган Эрих Хонеккерни Совет Эвилелинден чажыды-биле Чилиже «чорудар» дээн. Э. Хонеккерниң уруу амгы үеде Чилиде чурттап турарын АДН агентилелдиң дыңнадыында айыткан.

АКШ-тың КҮРДЕПАРТАМЕНТИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Кубадан совет шериглерни [illegible] чепсекти болгаш шериг техниказын үндүрүп алыр дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев хүлээп алган деп, АКШ-тың күрдепартаментизи дыңнаткан. Ындыг шиитпирни Совет Эвилелиниң дүрген хүлээп алырын америк администрация манаазын турган деп дыңнадыгга медеглээн. Совет шериглерниң Кубада туруп турары ССРЭ-ге экономиктиг дузаламчыны АКШ-тың талазындан бээринге кол моондактарның бирээзи болуп келген деп, АКШ-тың күрдепартаментизиниң дыңнадыында айыткан.

СЕССИЯ УДАВАС АЖЫТТЫНАР

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязы 1991 чылдың сентябрь 16-да, понедельник хүнүнде Нью-Йоркка ажыттынарын КНО-нуң Чингине секретары Перес де Куэльярның тѳлээлекчизи албан ѳзугаар-биле тускай чарлаан.

ЯПОН ЧАЗАКТЫҢ ШИИТПИРИ

ТОКИО. Шинчилекчилерниң тускай бѳлүүн Совет Эвилелиниң Ыраккы Чѳөн чүгүнче чорудар дугайында шиитпирни Японияның чазаа хүлээп алганын Токионуң радиозу дыңнаткан. Шинчилекчилер бѳлүүнүң кол сорулгазы: ССРЭ-ге гуманитарлыг дузаламчыны кѳргүзериниң айтырыын тодаргайлап кѳѳрү.

СОВЕТ СОЛДАТТЫ ХОСТААНЫ

КАБУЛ. Кабул радиозунуң дыңнатканын ѳзугаар алырга, база бир совет солдатты афган үймээнчилерниң холундан хостаан. Намаз Аллояров 1967 чылдың апрель 1-де Узбек ССР-ниң Сурхандарья областынга тѳрүттүнген. 1987 чылдың октябрь 4-те ол Афганистанның Саланг артының кырынга афган дээрбечилерге туттурган болгаш үймээнчилерниң холунга чоокка чедир туруп келген. Ону хостаан сѳѳлүнде Афганистанның даштыкы херектер министерствозу ол чурттуң найысылалында совет элчин чериниң тѳлээлекчилеринге 1991 чылдың сентябрь 10-да солдатты дамчыдып берген.

МИНИСТРИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ДЕЛИ. Индияның камгалал министри Ш. Павар чурттуң парламентизиниң хуралынга медеглел кылган. Бодунуң бүгү кожалары-биле тайбың чурттаарын база оларның-биле харылзааларны экижидерин Индия күзеп турар деп министр чугаалаан. Совет Эвилелинге чоокку үеде келир дугайын министр дыңнаткан.

Телевидение ТВ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 А. Платонов. «Чевенгур». Фильм-шииниң баштайгы кѳргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 «Садыг одуруу». Коммерция медээчизи. 12.30—13.00 Футбол допчулалы.

• • •

17.45 ТМА. 18.00 А. Платонов. «Чевенгур». Фильм-шииниң баштайгы кѳргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40—23.30 Спортчу телекежээ. Футбол допчулалы. Шыдыраа талазы-биле делегей чемпионунуң ады дээш кордакчыларның маргылдаалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАЯ
ТТ (Тѳп телевидение) дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.35 Итали дыл. 9.05 Орус чугаа. 9.35 Адам Смиттиң акша-хѳреңгизи. 10.15 «Орус культура дугайында беседалар». 1-ги дамчыдылга. 11.00 Телебиржа. 11.30 «Столица» журналдың таныштырылгазы. 12.45 Музыка коллекциязы.

• • •

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Кыш — хову сезону эвес». Уран-чечен телефильм. 14.10 С. Франк. Соната. 14.40—15.40 «Кым сен? Сен сен бе?». Телефильм.

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.00 Тѳгерик стол. 22.00 «Маадырлар чурту». Барымдаалыг фильм. 23.00 ТМА. 23.30 Политиктиг программа. 23.45 «Бешки дугуй». Уланчызы. 00.45 Реклама. 00.50—02.05 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Вторник

СЕНТЯБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 И. Журина ырлаар. 9.15 «Ваня кадайын канчаар шилээнил». Мультфильм. 9.35 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Ж.-П. Венцель. «Күскү хат». Телешии. 11.45 «Биржалардан медээлер». 12.00 ТМА. 12.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Тѳнчүзү. 14.15 «Телемикст». 15.00 Мультфильм. 15.15 «Сегиржип алыышкын». Уран-чечен телефильм, 1-ги сериязы. 16.20 «Чемпионнар-биле кады». 16.35 «Уругларның музыка клуву». 17.20 «Тверь черге беш хүн». 17.50 «Тудугжу». Мультфильм. 18.00 Сонуургактарга. «Автор». 18.15 ТМА. 18.20 Политиктиг диалогтар. 19.00 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Тѳнчүзү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ыры дугайында сактыышкын». 22.05 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 3-кү дамчыдылга. 22.25 «Америк киноның арыннарын ѳзугаар». 2-ги, 3-кү үндүрүлгелери. 23.15 — 23.30 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Күскү балыктаашкын». Мультфильм. 8.30 Француз дыл. Бирги чылы. 9.00 Делегей рыногунче дүлгүүр. 9.30 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.00 Авторлар программалары. А. Адоскина. В. А. Жуковский. 11.00 Найыралдажылышкын болгаш ажы-дунмалыышкы чоруктуң фестивалы. 11.40 «К-2 кѳргүзүп тур». 12.10 «Кыш — уругларның ынак ѳйнүү».

ТТ дамчыдылгалары

13.10—14.15 «Дѳрт улуг хүн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Ч. Чарков. «Хакасия дугайында тоолчургу чугаа». 18.50 «Рынокче базымнар». «Арат ажыл-агыйынга деткимче херек». Интервью. «Буян» ансамбль болгаш оон келир үези». 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Удур тургуушкун». 1-ги дамчыдылга. 20.50 Е. Образцованың портрединге эскиз. 21.45 Политкилдис. 22.30 «Ис». Барымдаалыг фильм. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.05 «Кинер-театр».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Мультфильм. 18.15 «Бедиктенниш». Информастыг уран-чечен программа. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чѳөн чүк». Теледопчулал.

Среда

СЕНТЯБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Уругларның музыка клуву». 9.50 «Элизабетти манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 11.05 «Хоочун таныштарның ѳг-бүле хроникасы». Барымдаалыг телефильм. «Юля». 1-ги сериязы. 12.00 ТМА. 12.15 «Юля». Барымдаалыг телефильмниң 2-ги сериязы. 13.05—13.35 «Авам, ачам база мен».

• • •

16.20 «Сегиржип алыышкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.25 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.25 «Планета». 19.10 Сонуургактарга. 19.25. И.-С. Бах. № 6 концерт. 19.45 «Элизабетти манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Улугларга мультфильм. 22.05 Футбол. УЕФА-ның кубогу дээш. 22.55—23.30 «Ут-үндүрген корабльдерниң салым-чолу». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Немец дыл. Бирги чылы. 8.55 «ТелеЭКО». 9.25 Немец дыл. Ийиги чылы. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 Политкилдис. 11.45 «Ис». Барымдаалыг фильм. 12.15 «Орус чер ылыктыг». Шүлүкчү Л. Петракова болгаш ыраажы Г. Синицына күүседирлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.00—14.05 «Дѳрт улуг хүн». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

18.10 Чарлаттынмаан аян-чорук. 15-ки дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Челер, маңнаар аъттар». Кызылда күрүне заводунуң аът азыраар черинден дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50. Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.05 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Фил Донахьюнуң программазы. 21.25 Чогаалчы Б. Ледковтуң чугаазы.

ТТ дамчыдылгалары

22.05 Концерт. 22.55—00.55 Футбол. Чапсарда (23.45) — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 19.50 — 20.05 Россияның парламент медээчизи.

Четверг

СЕНТЯБРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.00 «Ѳг-бүле аразынче кирер херээжен». Уран-чечен телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 11.25 Чугула репортаж. 11.45 ИХМ-ниң медээлери. 12.00 ТМА. 12.15 Футбол. Европа кубоктары дээш. 13.55 «Телемикст». 14.30 «Чажыт хайыра». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.45 И. Шакиров ырлаар. 16.15 Уругларга — фильм. «Z» планета дугайында чайгы сактыышкын». 1-ги сериязы. 17.20 Сонуургактарга. 17.35 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.25 «Яблоко». Улуг кижилерге мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильмниң баштайгы кѳргүзүү. 18.55 «Биржа уржудукчузу». 19.05 Футбол. Европа кубоктары дээш. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55—23.30 «Ѳг-бүле аразынче кирер херээжен». Уран-чечен телефильмниң баштайгы кѳргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.30 Испан дыл. Бирги чылы. 9.00 «Бурда моден» саналдап тур...» 9.30 Испан дыл. Ийиги чылы. 10.00 Ритмниг гимнастика. 10.30 А. Вампилов. «Ховуже кѳрүнген сонгаларлыг бажың». Телешии. 11.00 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 12.00 Музыка коллекциязы. 12.15 «Луж мугулдур».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 — 14.05 «Салым-хууга черүштүр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

• • •

17.55 «Бажың».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга — фильм. 18.25 «Саян ээзинде кежээ». Уран-чечен хѳгжүмнүг программа. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Фермер дуржулга». 2-ги дамчыдылга. 20.50 Совет-швед найыралдың ниитилелиниң ачы-дуза акциязы. 21.10 «Бешки дугуй». 22.10 Реклама. 22.15 Медээлер. 22.35 — 23.50 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Прелестное суурнуң дугайында чаагай сактыышкын». 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.45 Инновация. 10.00 «Чаңгыс актёрнуң театры». 11.30 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.10 — 12.45 Футбол допчулалы.

• • •

15.00 «Чажыт хайыра». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Биржалардан медээлер. 16.50 Уругларга — фильм. «Z» планета дугайында чайгы сактыышкыннар». 2-ги сериязы. 18.00 Футбол допчулалы. 18.30 ТМА. 18.35 Кижи болгаш хоойлу. 19.30 «Партнер». 20.00 «Чер — бистиң ниити ѳргээвис». Фотоконкурс. 20.05 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.55 — 23.30 «ВиД».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Никита Кожемяка». Мультфильм. 8.35 Англи дыл. Бирги чылы. 9.05 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 9.35 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.05 Телерадиоконкурстуң лауреаттары ырлаар. 10.15 «Дириг амытаннар аймаа». 11.00 Билдинмес Россия. 12.25 Барымдаалыг фильм. 12.55 — 14.10 «Салым-хууга черүштүр». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

17.00 Делегей рыногунче дүлгүүр. 17.30 «Альбервильче орукка».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Камертон». Тываның чурукчуларының чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.40 Медээлер. 18.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.15 Эрги уттундурган чүүл. 19.45 «Чурукчунуң портреди». И. Кузнецов. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. 3-кү дамчыдылга. 20.50 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.35 «Катты бажы халаптыг». Уран-чечен фильм. 23.15 Медээлер. 23.35 — 00.20 Модельер авангардистерниң делегей фестивалы. Рига хоорай.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 — 19.00 Россияның парламент медээчизи.

Суббота

СЕНТЯБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Марина Капуро ырлаар. 6.55 «Илби-шидичилер школазы». Барымдаалыг фильм. 7.15 Мультфильмнер. 7.45 «Бичии кадай турувут». 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Ѳзал-ондак чок шимчээшкин». 9.15 А. Островский. Фильм-шии. 11.25 Эртенги хѳглүг программа. 11.55 «Хенек» айтырыы. Телефильмниң баштайгы кѳргүзүү. 12.25 «Билдингир-даа бол, билдинмес». 12.40 «Музыка киоскизи». 13.30 Режиссёр М. Захаровтуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 «Үзел». «Публицист» студияның дискуссия клуву. 16.00 «Садко». Уран-чечен фильм. 17.40 «Москва Кремли». 18.10 «Майя ары». Хѳй сериялыг мультфильмниң баштайгы кѳргүзүү. 13-кү сериязы. 18.35 «Ыры — 91». 19.30 «Лорна Дунн». Уран-чечен фильм. (Великобритания). 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Аас-кежиктиг таварылга» Ѳг-бүле телевикторинаазы. 22.40 — 23.30 «Ынак эвес болзунза, дыңнава».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кадыкшыл». 8.50 «Спортту — бүгүдеге». 9.05 Режиссёр Д. Салырбаевтиң барымдаалыг фильмнери. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Черниң хевири». Хѳй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы кѳргүзүү. 2-ги сериязы. 13.50 Уругларның чогаадыкчы коллективтериниң музыка фестивалы. 14.50 «Угтириг». Мультфильм. 15.05 «Аян-чорукчулар клуву». 16.05 «Москва триатлону». Делегей маргылдаалары. 16.50 «АТВ — брокер». 17.00 Россия чазаанда. 17.15 Ѳзал-ондактыг болуушкуннарның изи-биле. 18.00 «Орган залында». 18.30 «Россия оттуп келир...» (Санкт-Петербург). 19.10 Мультфильмнер. 19.35 «Амыдыралга үр чарлыышкын». Маяковскийниң уруу Москвада. 20.20 Медээлер. 20.35 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.50 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.20 Уран-чечен фильм. 23.10 Медээлер. 23.30 — 00.10 Политиктиг программа.

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «С» формула». 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 «Эртенги сылдыс». 12.00 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Кедээден дамчыдылга. 14.00 «Пи» демдек-биле». 1-ги кезээ. 15.00 ТМА. 15.15 «Пи» демдек-биле». 2-ги кезээ. 15.45 «Чаа салгал шилип ап тур». 17.00 Делегей панорамазы. 17.45 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары» (Алжир). 17.50 А. Шнитке. Эрги стильдиг сюита. 18.05 «Уолт Дисней кѳргүзүп тур...» 18.55 «Брэйн-ринг». Оолдар турнири. Одесса болгаш Муром командаларының ужуражыышкыны. 19.30 «Сериалдан дургуннаашкын». Уран-чечен фильм. (Чехословакия. 1969 чыл) 21.00 Информастыг программа. 21.40 — 23.20 Фильм-шииниң баштайгы кѳргүзүү. Автору — Т. Уильямс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.15 Мультфильм. 8.25 «Дагларже селгүүстээшкин». 8.55 Ю. Взоровтуң хореографтыг миниатюралары. 9.50 «Валаам». Барымдаалыг фильм. 10.00 Уругларга болгаш ада-иелерге. 11.00 Ыдыктыг болгаш мѳңге. 11.15 Билдинмес Россия. 12.15 Фил Донахьюнуң программазы. 13.05 «Бо эрги эрги лентаалар». К. Шульженко. 13.35 Камгала база хайырала (сагыш-сеткил экологиязының дугайында). 14.20 «Оон ынакшаан херээжени». Уран-чечен фильм (АКШ). 16.05 № 7 ѳрт. 16.50 Ч. Айтматов. «Хүн чүс чылдан-даа узаан...» Литваның Күрүнениң аныяктар театрының шиизи. (Чапсарда — Барымдаалыг фильм). 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Политиктиг программа. 21.45 «Жанр шилип алыры». Л. Филатов. 23.05 Медээлер. 23.25 — 00.25 «К-2 кѳргүзүп тур».

ИЙИ ЧҮРЕКТИҢ ЫРЫЗЫ

База бир салым-чаяанныг кижи республика солуннарынга чогаалын парладып чоораанының түңнелинде 1972 чылда «Ногаан бүрүлер» деп шүлүктер чыындызын үндүрүп алган. Ооң соонда К. Фединниң чогаалдарының чыындызындан «Ленинниң чуруу» деп номну очулдурган. Амгы үеде ол республиканың иштики херектер министри боop ажылдап-даа турар болза, чогаал ажылын салбаан кижи — Владимир Бораевич Кара-Салдыр.

Владимир Бораевич өг-бүлелиг, ийи кыстыг. Ынчангаш сон «Кыстарымга» деп шүлүүнүң ыры болу бергени база таварылга эвес. Аңаа аялганы база салым-чаяанныг бот-тывынгыр композитор Батый Кенеш чогааткан. Чаа ырыны өөренип алырыңарны күзевишаан, мооң адаанда парладывыс.

КЫСТАРЫМГА

Сөзү **Владимир КАРА-САЛДЫЫ.**
Аялгазы **Батый КЕНЕШТИИ.**

**Часкы шагның чечээ ышкаш кыстарлыг мен,
Чассыы кончуг, чаражы-даа, чажы кончуг.
Чадаганнап ырлап чоруур мээң ырым
Чаштарымга чагыг болзун, суртаал болзун.
Ханым болган, тыным болган, чолум болган
Кара-кара карактарлыг уругларым,
Кадыг, чиик-даа ажыл-ишке кежээ-шалып,
Кады чурттап, эптиг-демниг чоруңар-ла.
Авыңарның, ачаңарның эгелеп каан
Ажыл-херээ, бодалдары, күзели бар.
Удазынның ужууп салбайн, дыңзыг тудуп,
Уламчылап, угулзалап аргып кааңар.
Түрег, бертке торлуш дивес хостуг чурттаар
Чоннуг силер, чолдуг-холдуг, чоргаар силер
Дүдүскектиг бедик сын дег күзелиңер
Чогумчалыг бүдүп чорзун, уругларым.**

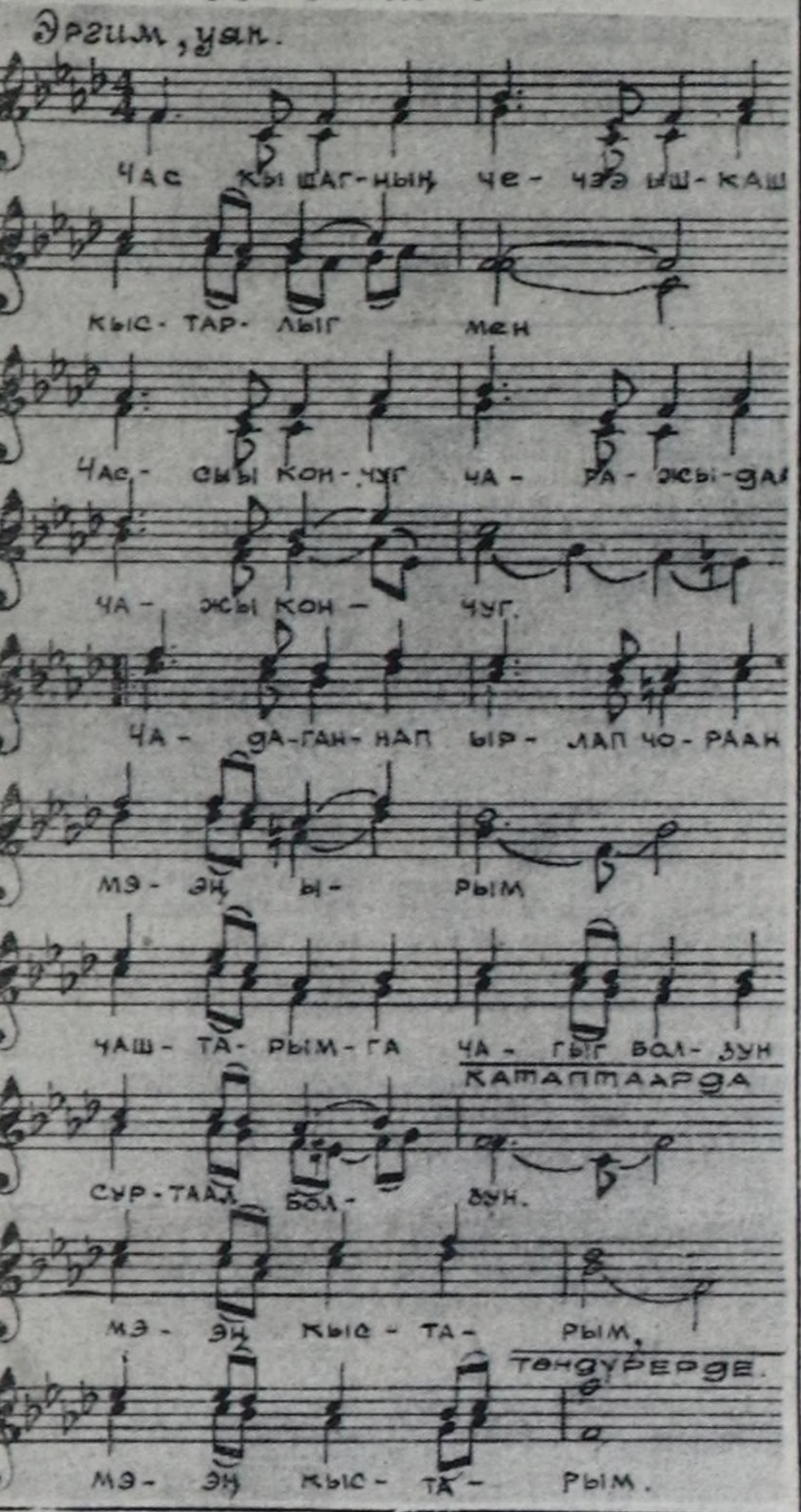

Кызылда педагогика институдунуң башкызы шүлүкчү **ГАЛИНА ИВАНОВНА ПРИНЦЕВАНЫҢ** бөлүк шүлүктерин **КАРА-ООЛ НАТПИЙ-ООЛДУҢ** очулгазы-биле силерге таныштырар-дыр бис.

ФЕВРАЛЬДЫҢ ДҮНҮ

**Аккыр эмчек хову каастаан,
Аяс дээрде айы хараан.
Хоюг хар-даа, орай дүн-даа
Хоюган куш изин балаап,
Ожук, туман арга шуглаан,
Хараалчалап хем, суг дожаан,
Онзагай кыш шак бо каазып
Катаптаптар чараш сөс чок—
Менээ эң-не эргим үе
Февральдың дүнү чүве!**

* * *

**Шынаа черде, хадыыр-сарыг,
Чымчак хөвең, хүнге чайна.
Дээрбектелип ушкула даан.
Деңгел төнзе хонуп ал даан.
Шынаа черде, хадыыр-сарыг,
Чырык, тода пырайлыг сеп.
Алар, бус дег, чыглып-чыглып
Аргам шуглап амырат даан.**

* * *

БООДАЛ ЧЕЧЕК

**Частып, херлип, чиирбейленип,
Чаагай чыдын өгте чажып,
Боодал чечек январь айда
Бодарааным магададым.
Каржы салгын ханалардан
Өрүмнелдир хаарып турда,
Каас, чараш боодал чечек
Өшпес от дег өгнү чылдып,
Кылын дошту буза тепсеп,
Кышкы харны чара чүткүп,
Апрельде тайгам чыдып
Айызадып келир чорду.**

САГЛЫ ХЕМГЕ

**Сайлык куштар чаржып чемнээн,
Саглы хемге дал-дүъш турда,
Эрткен-барган чуртталгамны
Эргий бодап базып чордум.
Шаанда маңаа эргим уруг
Чаактарым суйбап тура,
Кагбас мен дээн, утпас мен дээн
Харыы сөзүн сактып чордум.
Чежемейин дуруялар
Черин каггаш чоруткан бол.
Саглы хемде уяң сөстер
Чаңгыс мени маңааннарзыг
Мону ылап бодап, сактып,
Бора талга чөленипкеш,
Аккан хемниң даажын дыңнап,
Амыр-менди солчуп турдум.**

ДҮНЕЛЕРДЕ

**Дүнелерде шүлүк бижээш,
Дүпчок ханы бодал бодааш,
Чаңгыс сени сактып кээр мен,
Чанымда дег көстүп кээр сен...
Ынакшылым ындыг күштүүн
Ылап билген болурунгай.**

Моңгуш ДОРЖУ.

БУЯН БОЛГАШ ЧЫЛБЫГА

●Тоолчургу чугаа ●

Кырган-ачам ирейниң тоолчургу бир мындыг чугаазын бичиимде дыңнаан мен.

Чаа-Хөл шалбаа, Буура деп бөрбак тей турар шагда Буян деп бурган ыыгуурлуг, улуг угаанныг кижи чурттап чораан. Ол мөңге назынныг дижир — деп, ирей чугаазын эгелээн.

Чырык өртемчейде бүгү кижилер боду ышкаш мөңге назынныг чурттазын дээш Буян аржаан кылып алган. Оозун кижилерге бээрин шиитпирлээн. Даштыгаа үнүп чорааш келир аразында демги аржааны Чылбыга-Моос деп араатан ижипкеш, савазынга сидиктеп каан болган.

Чылбыганың сидии безин оо-хоран: ону черже төгер болза, дириг амытаннар кырлыр, оът-сиген кургаар. Ынчангаш Буян боду чооглапкан: ол мөңге назынныг. А кижилерниң болгаш өске-даа дириг амытаннарның ханныг болгаш өжээнниг дайзыны Чылбыганы чок кылырын Буян шиитпирлээш, белеткени берген: ийи кулаш селемезин чидидип алган. Келеп турарга, Чылбыга чедип келгеш, өгде барган. Ооң үнер эжиин так дуглааш, өг дүндүүнге Буян манап олурупкан. Чылбыга дүндүктен ужугуп үнүп бар чорда, Буян ооң дал ортузун одура шаапкан. А бели чок Чылбыга үстүкү деңгерлерже, Курбустуг оранынче ужуп үне берген.

Чылбыганың бели база хоралыг. Ынчангаш ону Буян өрттедипкеш, хүлүн агаарже үрүпкен. Чылбыга белиниң хүлү ымыраа кылдыр хуула берген. Ынчангаш ымыраа кижини ызырарга, ындыг хоралыг, ажыыр, кижиир боор-тур, оо.

Чылбыга-Моос дээрде мөңге чурттай берген. Кажан аштаанда Айны, Хүннү ол будүнге сыырыптар, ынчангаш Ай, Хүн туттуруушкуну болу бээр. Чылбыганың бели чок, хос болганда, Ай, Хүн дөмей-ле уштунуп үне бээр.

Кижилерни мөңге назынныг кылырынга Чылбыганың моонлактап кааңынга Буян дыка хомудап чоруур деп чоннуң шаандакы тоолу бар.

Д. ИРГИТ.

Аас чогаалының ужуу

Улустарның аас чогаалының Делегей чергелиг фестивалы июльдуң сөөлгү хүннеринде Кызыл хоорайга болуп эрткен болгай. Аңаа даг-алтайлар, хакастар, красноярскижилер, якуттар, буряттар болгаш өске-даа кожа-хелбээ акы-дуңма чурттарның төлээлери киришкен. Оларның аас чогаалдарының ажыктыг, үнелиг талаларын кызылчылар Культураның болгаш дыштанылганың паркында «Хүреш» стадионунга мага хандыр көрген.

Найыралчы ол байырлалга МАР-ның Увс, Завхан, Баян-Өлгий, Хубсугул аймактарының бот-тывынгыр артистери уран чүүлүн чонга бараалгаткан. Моон мурнунда Тывага аалдап чораан Моолдуң Баян-Өлгий аймакта Цэнгэл сумузунда тываларның «Ак-Хем» деп аас чогаал ансамблиниң көргүзүглери-биле көрүкчүлер база катап ужурашкан.

Аас чогаалының байырлыг хүннеринде бистиң республиканың сурагжый берген «Тыва», «Буланныгның эдиекизи», «Хемчик», «Мөңгүлектиң сыры» болгаш өске-даа аас чогаалдарының ансамбльдери аалчыларга катаптаттынмас уран талантызын бараалгадып, хөөмей-сыгыды-биле хөйнү кайгаткан болбайн канчаар. Ол байырлал чыылган бот-тывынгыр артистерниң бот-боттарын ханы билчип алырынга, культура ажылының талазы-биле арга-дуржулга солчурунга, найыралды быжыглаарынга улуг ужурдузалыг болган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: моол оннуктерниң көргүзүү.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

СЕНТЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.05 Мультфильм. 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Концерт. 9.25 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 9.55 Хөглүг программа. 10.25 «Кадыкшыл». 10.55 «Дириг амытаннар аймаа». 11.40 «Алдын дүк»». 12.00 «Шүлүкчүнүң уруу». 12.30 Н. Гнатюк ырлаар. 13.15 «Партнер». 13.45 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 16.20 «Чер — бистиң ниити өргээвис». 16.25 «Гонг». 17.40 С. Рахманинов. «Чалым» деп симфониктиг фантазия. 17.55 Москва Кремли. «Күрүнениң мөңге ынакшылы». 2-ги фильм. 18.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 12-ги сериязы. 19.00 «Шүлүкчүнүң бажыңы». М. Волошин. 19.50 Улустуң аялгалары. 20.00 «Карибтиң чажыды». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Карибтиң чажыды». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 22.40 Неделя санында үнер «Семья» деп солуннуң хит-парады. 23.30 — 01.05 Техчапсар 01.25 Футбол. ССРЭ чемпионады. 02.15 «Клоун» Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 03.25—03.50 «А ынчан оюп хээлээн сонгалар турган...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Футбол. ССРЭ чемпионады. 9.05 Спортту — бүгүдеге. 9.20 Мультфильм. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 11.00 Россия ТВ-зиниң программазы. «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Теннис талазы-биле Францияның ажык чемпионадының дугайында. 13.45 «Черниң хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү 1-ги сериязы. 14.40 Коллаж 14.45 Спорттуг гимнастика. Делегей чемпионады. 16.45 «Шилиишкин». Уран-чечен телефильм. 18.00 Ыраажы болгаш композитор Евгений Мартынов. 18.50 «АТВ—брокер». Россия ТВ-зиниң программазы. 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.45 Музыка коллекциязы. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Мергежилче орук». С. Прокофьев. 21.15 Барымдаалыг фильм. 21.45 «Столица» журналдың таныштырылгазы» 23.00 Медээлер. 23.20—00.40 «Рок-Саммер-91» фестиваль.

Нарын ортумак школазының 50 чылының байырлалы бо чылдың октябрь 5-те эртер. Школаның доозукчуларын, аңаа ажылдап чораан башкыларны байырлалче чалап тур бис.

Школа коллективи.

Кино

СЕНТЯБРЬ 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Враг» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 12.20, **«Операция и другие приключения Шурика»** 10.30, 13.40, **«Сестрички Либерти»** 15.30, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «По закону джунглей» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Враг» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 12.20, **«Операция и другие приключения Шурика»** 10.30, 13.40, **«Сестрички Либерти»** 15.30, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Кортик» 12.00, **«По закону джунглей»** (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 16-да

«НАЙЫРАЛ»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (Казакфильм, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Чук и Гек» 9.00, 12.20, **«Волчонок среди людей»** 10.20, **«Враг»** (2 сериялыг, Индия) 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Обманщика» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

Парлалга арыннарындан

АНЕКТОДТАР

Американнар Айга хонупкан деп медээ дыңнааш, Л. И. Брежнев Кремльге космонавтылар чалап алгаш, мындыг чугаа кылган:

— Американнар Айда чеде берген-дир. Оларны чыттыр ажар херек, ынчангаш силерни Хүнче салыр деп бодап тур бис.

Космонавтылар девидеп үнгеннер:

— Кандыг-даа даалганы күүседиринге белен бис... Ынчалза-даа аңаа өрттенип калбас бис бе?

— Чазакта мелегей кижилер олурар деп бодадыңар бе? Дүне ужар силер!

• • •

Леонид Ильич кабинединче Сусловту чалаан чүве-дир.

— Михаил Андреевич, мээң «Биче чер» деп номумну номчудуң бе? — деп айтырган.

— Ынчанмайн канчаар. Леонид Ильич, ол дээрге аныяктарның амыдыралынга үлегер болур ном-дур. Ону үш катап номчудум...

— Ону бодум база номчуп көөр болган кижи боор мен бе? — деп, баштыңчы боданган.

• • •

Өске оранга Брежнев биле Хрущёв ужуражы берген чүве-дир.

— Чиңгине секретарь тургаш, чүнү тургузуп кагжык сен? — деп, Брежнев демгизинден айтырган.

— Чүнү-даа тургуспаан мен, а сен?

— Мең база куруг болгай мен.

— Ынчаарга ам ында чүнү эде тургузуп турар улус боор?

ШЕКПЕН ИДИКТЕР

●Чечен чугаа●

«Эртежи кижи ээрлиг аътка дужар» деп ачамның үргүлчү сагындырар чагыын барымдаалап, ол эртен эрестиим сүргей тура халып келдим. Иштин-даштын ажылдаңган, саан-сава кылган авамдан чыда калбайн маннап-ла тур мен. Авам ынчан суму даргалап турган. Сыр кара дан бажында туруп алгаш, өг ажылын кылып доскаш, уругларынга ажыл-чемин белеткеп бергеш-ле, алды шак чедер-четпес чорда, конторазынче чоруптар. Колхоз тургузуушкунунуң үези, ажыл нарын, чымыштыг, аъттыг-чадаг хову турлагларын кезип, дүн-хүн чок ажылдавышаан, чеди-сес ажы-төлдү өстүрүп-кижизидип деп чүвениң ужур-уткезын ынчан кая билир ийик мен аан. Амыдырал оруу дедир акпас хем агымы-биле дөмей-ле...

Авам-биле ажылывыс дооскаш, эң-не чараш платьемни кеткеш, ужу-бажымны суг-биле чылбырты шаптап, өрүп-дырап алгаш, аяпнывым сүргей базып тур мен. Үениң чылбазы-даа кончуг. Крыша кырынче-ле халбактанып үндүм.

— Канчалдыр, чүве барааны көстү-дүр бе, эжим? — деп бистиң кудумчу уруглары, эштерим Галя, Люба, Валя суглар кыйгы салды.

— Чо-ок. Ам удатпас боор — дег чоргаарым кончуг. Таңды сынының бедиин чагырып апкан дег олур мен. Эштерим база чүвениң ужурун билир болгаш кеткен арыг идик-хевин хириктирбес дээш ажаанзырап бажың чанында узун сандайда ёзулуу аажок саадап олурлар. Свердловск хоорайның юридиктиг институдунда өөренип турар угбам Өлчей дыштанылгазында келир дээн, хамык ужурында чүве-дир ийин. Ол келирге, бистиң өг-бүлевиске эвес, бүдүн кудумчувуска байырлал болур турган. Сургуул-даа болза, угбам аалга черле куруг келбес чаңныг кижи, а менээ «хеймерге» деп тускай белек эккеп бээр. Угбамны сагынганым-даа, белектерин көрүксээшим-даа кончуг.

Ынчаар-ла кожайты олуруп турумда, авам дүштеп алыр дээш кел чораан боор, кайы ырактан алгырып-ла үнду:

— Кончуг доскел чокту! Ынчап оон чайлып, кемдеп-кергээри ол-дур, дүрген дүш!

— Чок, авай, черле андарылбас мен. Угбам автобус соңгазындан мени дораан көрүп каар кылдыр маңаа орайн — дидим.

— Күжүр уруумну. Шак ам-даа эрте-дир. Харын кады чем белеткээли, бээр дүже халып кел, кызым — деп, авам эргеленчиин кончуг оожум чугаалаарга, чассыг сеткилге четтиргеш дүжүп бердим. Шында-ла, хамык улус школада, авамның ажылы база бар, а угбам узун оруктан аштап кээр болза, канчаар деп бодал улам далаштырыпкан. Ол аразында авам бажыңда алгыра-дыр:

— Карак-ла бо, а бо шалавыс канчап барганы ол? Чүү чүве чылгап каапканы ол?

Ажылым дээш мактал манап турган кижи мен-не болгай мен. Хамык угбаларым школаже арлы бээрге, аяк-шынаамны чуп дооскаш, ол-ла чылыг суумну шала чуур хумунче куткаш, чүй соп каан-на кижи болгай мен. Чаңгыс ок-биле ийи койгун адып деп чүве ол боор деп иштимде аажокла таарзынган мен. Авам мээң амыраан, өөрээн арнымны көргеш, аажок каттыргаш, чула мактааш, бо удаада эмин эрттирипкен-дир сен деп чүвени тайылбырлап кагды.

— Эх сени, мезилдиг чогаадыкчы чаяанының соора ажыглаан-дыр сен, ай-ай-ай, кат чорук үндүрген-дир сен, көрүп тур сен бе? — деп, мендеп улуг акым Женя кыжырып, үттеп-сургап шаг-ла болду эвеспе. Ынчап турувуста өөренген угбаларым, Нина, Рита чедип келген соонда, маңчы-хуужуур, боова-боорзак быжырып, ша-даа четпээнде бажыңның иштидашты кыланайны берди.

— Автобус келди-ле, кайда бардың, эжим! — деп, даштын эштерим девидеп алгыржы берди. Шынап-ла, докпак көк автобустуң соонда доозуну бурулаар дөө-ле кел чор. Таптыг-ла бажың дужунга кээп доктаай бээрге, тыныжым тыртыпкан манап тур мен. Дүшкен улус аразындан шилгедек чиңге сынныг, чаражы кончуг кыс холда туткан чүгүн орук хажыызынга каап кааш, ынай-бээр көрүп тур оң. Угбам!! Нина, Рита, Женя доозавыс олча билинмес салчыптывыс. Улузумдан чыда калбас дээш ужа-тура ыдып ор мен. Келген чүкту үлештир сегирип алгаш, бажыңче далажыптывыс. Мен угбамның хол сумказын эгиннепкеш, найырдан чанып орган Золушка дег, өөрүшкүм кыгыгаар чок кыптыккан, бүдүү угбамның кылаштаарын өттүнүп, холундан четтинип алгаш, арнымда чүгле таңдаш думчуум ийи үдү карарар, сынзып чор мен. Авам дуу-ла караан хүнден адыжы-биле дуй тудуп алган бараадап тур, эштерим бистиң херимивис чанында карактарында маадал чайнаан, эле-хере суйбаттынган турлар. А оолдар соңуургак дагаа оолдары дег, херим бажында салбайжы берген, чылчырыктаан бир карактарын базып алган, хөглүг сүргей олуруп турлар.

— Ма, Хеймер, мындыг чараш идик кымда-даа чок, сен база ынчаар эки өөренир сен — дээш ак-ногаан шекпен сапыктарны угбам менче сунду. Шынап-ла, хрусталь идиктер кедипкен ышкаш болган мен. Шыны херек, ынчап үе бедүүн турган, шекпен идиктер хөм идик-биле дөмей, а олар кайызы-даа ховар бараан турганы чугаажок. Угбамның эккелген конфет-чигирин эдектепкеш, эштеримче далажыптым. Чугаа-соодувус кидинтүлүк, сайзанактап, угбавысты бар-ла шаавыс-биле өттүнүп, шаанга кийир ойнадывыс.

Чараш идикчигештеримни кедипкеш, школа баар шакты четтикпейн манап тур мен. Шууштур четтинчипкен эштерим дуу-ла өскеп орлар. Сумкам сегирип ал-ла уткуй үне халыдым. Сактырымга ужугуп орар ышкаш болдум, ийи карак идиимден-не салдыкпас! Класска кирип келгеш, самбыра чүлгүүр пөстү каш-даа аппарып өттүрүп, самбыраны кылайтыр чүлгүп, чечектер суггарып, ажаанзырап-ла турар мен де. Чүве эскерер кижи-даа чок, оолдар класске кирген уругларны аай-дедир салбараннадыр чууктап, портфельдерн-биле соккулажып, доозун-довуракты буруладыр тенип халышкан, чамдык уруглар олардан түвекенингеш, коридорда башкыны манап чалгаарап турлар. Мээң ал-ла сагыжым чараш идиктеримде.

«Башкы!» — дээн кыйгы соонда оолдар олуттарынче чүгле шывараш кынды. Магар Шагдыровна кирип кээрге, командылапкан чүве дег хары утда тура халышкаш, мендилештивис.

Кичээл эгелээн. Чараш ойнаараан көөргедиксээн бичии чаш дег, угбамның белээнче улузумнуң кичээнгейин хээра тудар аргазын дилевишаан мен. Партаның кыйыынче бир будумну үндүр базып алырымга, башкым «Шын олуруңар, уруглар» деп бо, ам канчаар, шылаан чүве дег көзе теп алгаш, чай кадында харап каап олур мен. Чанымга олурар оол мээң ынчап «мунчулуп» олурарымны эскерип кааш, хыйыртап каап олур ийин моң. Ындыг улусту «кошкактар» (багай өөреникчилер дээни ол) дээр, «шыыракарга» (эки өөреникчилер дээни) «кожуп» каар: бир шыырак, бир кошкакты хүлээнип алыр, менчарлыг чөрүү бызаа четкен ышкаш, базым бүрүзүнде албадап кичээлдедип эгелээр сен, багай демдек алыр болза — сээң бурууң. «Катап соктаан» Ваня чогум менден улуг дузалаа хереглевес кижи: бодаар, бижиир чижектерни эктим ажыр хараш, дүжүрүп бижип алыр «ынчангаш» дыка билииргеве сен, уруг» деп четтиргенин илередип каар. Ындыг таварылгада болганчок сегиржип алыр бис. А бир эвес «катап соктаан кара парта» дептер болзуңза ат болганың ол: мөге чудуруктар ээзиниң күзелин саат чок боттандыра кааптар. Ынчап олурувуста башкы бижиир онаалга берди.

«Будууң каям, уруг» деп, Ваня сымыраны-дыр, ыыт чок олур мен.

Ынчан «алдын будук», шынап-ла, алдын дег үнелиг турган. Будукту хоюдур чуурул алырга, үжүктер алдын-биле чайырлап каан ышкаш кыланайнчып турар. Ындыг будук эптиле уругларга турар. Оолдар бистен ону ээрежип шагла боор. Экивис киргенде, «Че, харын, чаңгыс катап суктунар сен, оол, дыка соктавас сен, будуум шили ойлу бээр» — дээш демир-үжүү суктунар-суктунмас чорда-ла ушта соп алгаш, парта иштинче чажыра тудуп алгаш, оглун баскан дагаа дег олуруптар бис. Ол хайлыг алдын будукту былааржыр дээш чеже содаалашпаан дээр, идик-хевивис, парта, шала көк будук, ыы-сыы-биле оолдарның карак одун кызаңнадыр ном, портфель-биле улдап, канчанмас чүве дээр. Түңнелинде, доозавыс хыйыр-кылчаң, хүл-биле парталарны дүрбүп шужүңейнип чыткылаар бис.

— Будууң каям дидим, уруг! — деп демгизинден дыңзыг ыттай-дыр. Бо удаада оон-биле маргыжар хөңнүм чок болган.

— Ындыг кижи будуктуг кээр-ле болгай, чалгаараар болзуңза, дүкмаңга чуурттуп ал. Херектенишкиниң халас эртирбедим.

— Шоруң эвеспе, көргүзүптер мен, уруг — деп, кижиим шуут кыжанып, көскенди.

Ааспыраамдан аксым деспес, эпчок сөс дыңнап шыдавас бодум бо таварылгада ыттавадым. Партадан чараш идиктеримни харап көргеш, кенен үемниң чывык өөрүшкүзүнге алзыпкан, сагыштаалап олур мен. Өөрүшкү сеткил ужуктапканда долгандыр бүгү чүве оон дүлгээзининге алзы бээр.

Хенертен будум аарташ дээн соонда, Ваня улдуңунда ол малгаш тапталган улуг-ла хөм сапык идиин мээң идиктеримни кырынга салгаш, аай-дедир өгегилепти. Карактарывыс уткужуп келди, хыы хапган ол көрүштен кожүй берген мен. Хайныккап бодал-сеткилимниң дүргээ боскумну дуй соп келди, карактарымны кежегелээн чаштар мөндүнейнип берди. Бо-ла-дыр. Шекпен идиктерим ам-на көрүп, эскерип кагдылар. Хайыраан идиктер!

Раиса ТАМБА-СҮРҮҢ.
Москва хоорай.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-82, 3-36-25; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; көдээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 958.